

Pamćenje i zaborav u romanima Ivane Šojat

Crljenić, Matea

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:624502>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-02**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Diplomski studij hrvatskoga jezika i književnosti i engleskog jezika i
književnosti – nastavnički smjer

Matea Crljenić

Pamćenje i zaborav u romanima Ivane Šojat

Diplomski rad

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Dubravka Brunčić

Osijek, 2021.

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za hrvatski jezik i književnost

Diplomski studij engleskog jezika i književnosti i hrvatskog jezika i književnosti
– nastavnički smjer

Matea Crljenić

Pamćenje i zaborav u romanima Ivane Šojat

Diplomski rad

Humanističke znanosti, Filologija, Teorija i povijest književnosti

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Dubravka Brunčić

Osijek, 2021.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 30. kolovoza 2021.

Matea Gajević 0122223055

ime i prezime studenta, JMBAG

SAŽETAK

U ovom će se radu analizirati oblici pamćenja i zaborava u romanima Ivane Šojat. Romani koji će se koristiti za analizu su *Ezan*, *Unterstadt*, *Ničiji sinovi* i *Jom Kipur*, u kojima se prikazuju rat i ratne posljedice koje su uvelike imale utjecaj na pojedince, ali i društvo. U radu će se primijeniti teorijske postavke različitih teoretičara problematike pamćenja i zaborava na spomenute književne predloške te će biti potkrijepljene konkretnim primjerima iz romana *Ezan*, *Unterstadt*, *Ničiji sinovi* i *Jom Kipur*. No, prije same analize romana, potrebno je definirati što su pamćenje i zaborav te kako oni utječu na formiranje pojedinca. Za analizu pamćenja i zaboravljanja važno je pogledati društvo i naciju te njihov način prihvaćanja ili odbacivanja pojedinaca nakon rata, kao i način na koji je to utjecalo na formiranje društvene prošlosti i pamćenja te što je točno prešlo u zaborav i zbog čega. Cilj ovoga rada bit će prikazati oblike pamćenja i zaboravljanja u romanima i navesti razloge zašto je došlo do brisanja sjećanja, šutnje i odbacivanja pojedinaca kojima je društvo tada bilo najpotrebnije.

Ključne riječi: Ivana Šojat, suvremeni hrvatski roman, pamćenje, zaborav

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Književno stvaralaštvo Ivane Šojat	2
3. Pamćenje i zaborav	5
3.1. Pamćenje	5
3.1.1. Kulturno pamćenje	6
3.1.2. Kolektivno pamćenje	7
3.1.3. Individualno pamćenje	8
3.2. Zaborav	9
3.2.1. Oblici i modeli zaborava	10
4. Pamćenje i književnost	14
5. Pamćenje i zaborav u romanima Ivane Šojat	20
5.1. Pamćenje turske Slavonije u <i>Ezanu</i>	20
5.1.1. Pamćenje Slavonije pod Osmanskim Carstvom u <i>Ezanu</i>	20
5.1.2. Iskustveno pamćenje u <i>Ezanu</i>	24
5.1.3. Zaborav kao bijeg	28
5.2. Pamćenje Drugog svjetskog rata u <i>Unterstadtu</i>	31
5.2.1. Pamćenje osječkih Nijemaca u Drugom svjetskom ratu	31
5.2.2. Autobiografsko pamćenje u <i>Unterstadtu</i>	35
5.2.3. Između pamćenja i zaboravljanja	38
5.3. Obitelj, pamćenje i zaborav u <i>Ničijim sinovima</i>	41
5.3.1. Komunikacijsko pamćenje Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata	42
5.3.2. Iskustveno pamćenje hrvatskog branitelja	44
5.3.3. Šutnja kao glavni model zaborava	47
5.4. Pamćenje Domovinskoga rata u <i>Jom Kipuru</i>	50
5.4.1. Pamćenje Domovinskog rata	50
5.4.2. Iskustveno pamćenje logora	53
5.4.3. Zaborav kao oslobođenje od traume	56
6. Zaključak	59
7. Literatura	61

1. Uvod

Tema ovoga diplomskoga rada jest analiza prikaza pamćenja i zaborava u romanima Ivane Šojat. Djela na kojima se provodi analiza jesu: *Ezan*, *Unterstadt*, *Ničiji sinovi* i *Jom Kipur*. Riječ je o suvremenim hrvatskim romanima u kojima se pripovijeda o ratnim zbivanjima različitih razdoblja hrvatske prošlosti kao što je borba kod Sigeta, vladavina Sulejmana II., Prvi svjetski rat, Drugi svjetski rat, Domovinski rat i postratna stvarnost te se prikazuju sjećanja pojedinaca i kolektiva na traumatična ratna i poslijeratna iskustva. U radu će se istraživati kako se oblikuju sjećanja pojedinaca i kolektiva te kako nastupa zaborav. Na samom će početku rada biti definirani i razjašnjeni temeljni pojmovi vezani uz pamćenje i zaborav, kao što su individualno pamćenje, kolektivno pamćenje, oblici i modeli zaborava. U teorijskom dijelu rada objasnit će se teorijske postavke Jana Assmana, a kao temeljna literatura za analizu pamćenja i zaborava poslužit će i razmatranja Astrid Erll *Cultural Memory Studies* u kojem se iznose teorije o pamćenju u književnosti, te literatura Aleide Assmann u kojoj se iznose modeli i oblici zaborava. Oblikovanje pamćenja i zaborava bit će objašnjeno na konkretnim primjerima iz književnih predložaka te će se istražiti uloga pamćenja i zaboravljanja u oblikovanju identiteta likova.

2. Književno stvaralaštvo Ivane Šojat

„Ivana Šojat-Kuči rođena je 1971. godine u Osijeku. Gimnaziju i dvije godine studija matematike i fizike na Pedagoškom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera završila je u rodnom gradu Osijeku. Kao dvadesetogodišnjakinja dobrovoljno se prijavila za borbu tijekom rata, a u Zboru narodne garde prošla je protutenkovsku obuku te je kao pripadnica HOS-a na bojištu provela godinu i pol. Nakon rata radila je kao prevoditeljica i tajnica u Ministarstvu obrane za odnose s Europskom unijom i UN-om, a 1993. preselila je u Belgiju gdje je živjela osam godina te tamo diplomirala francuski jezik i radila kao dopisnica *Glasa Slavonije*. Poznata je književnica i prevoditeljica koja bilježi oko šezdeset prijevoda s francuskog i engleskog jezika. Također, bila je altistica opernog zbora u HNK-u u Osijeku, a danas je urednica kazališnih izdanja.

Njezina su djela prevedena na njemački, talijanski, engleski, makedonski i bugarski jezik. Prevela je knjige Amélie Nothomb, Rolanda Barthesa, Raymonda Carvera, Gaoa Xingjiana, Pat Barker, Nuruddina Faraha, Alice Sebold, Mousse Nabatija, Luca Bessona, Paula Austera i Mathiasa Énarđa. Njezin roman *Šamšiel* (2002) nagrađen je u Vinkovcima na Kozarčevim danima Poveljom za uspješnost. Objavila je i sljedeće zbirke priča: *Kao pas* (2006), *Mjesečari* (2008), *Ruke Azazelove* (2011) i *Emet i druge priče* (2016); eseje: *I past će sve maske* (2006); zbirke poezije: *Hiperbole* (2000), *Uznesenja* (2003), *Utvare* (2005), *Sofija plaštevima mete samoću* (2009) i *Ljudi ne znaju šutjeti* (2016); te romane: *Ničiji sinovi* (2012), *Jom Kipur* (2014), *Ezan* (2018) te *Unterstadt* (2009) koji je ujedno i njezin najpoznatiji roman“(Fraktura, Biografija Ivane Šojat - Kuči).¹

Djela Ivane Šojat do sada su prevedena na razne jezike kao: engleski, njemački, francuski, bugarski i makedonski jezik. Njezin prozni diskurs karakterizira progovaranje o povijesnim temama vezanima uz bitku kod Sigeta, Prvi i Drugi svjetski rat, Domovinski rat, kao i negativne posljedice rata na pojedinca i društvo. Šojat također u svojoj prozi piše o međuljudskim odnosima kad je riječ o disfunkcionalnim obiteljima, braniteljskoj populaciji, bračnim odnosima, raspadu braka, obiteljskom i povijesnom naslijeđu.

U svojem radu *Unterstadt Ivane Šojat-Kuči kao roman pamćenja* Dejan Durić naglašava pozitivnu kritičku recepciju romana *Unterstadt* u pogledu tematiziranja „traumatičnih i

¹ Biografija Ivane Šojat-Kuči. Fraktura. Preuzeto s: <https://fraktura.hr/autori/ivana-sojat>

problematičnih povijesnih događaja“ (Durić, 2016: 206). Govoreći o *Unterstadt*, Durić, pozivajući se na književnu kritičarku i prevoditeljicu Jagnu Pogačnik, ističe kako je glavna ideja u romanu „složenosti djela i njegova narativna sofisticiranosti“ (Ibid: 206), kao i prikazana priča problematike „identiteta i obiteljske tajne, sudbine i traume, obogaćena smislom za detalj i atmosferu, rafiniranim rečenicama i velikom temom svedenom na intimnu priču pojedinaca“ (Ibid: 206). Književna povjesničarka i kritičarka Dunja Detoni-Dujmić u radu *Lijepi prostori: hrvatske prozaistice od 1949. do 2010.* ističe da se u *Unterstadt* želi naglasiti tajna, izgubljena priča građanske obitelji osječkih Nijemaca, ali kroz prizmu starih fotografija, gdje su „njihova ukočenost u vremenu i strah od zaborava potpornji na putu prema otkrivanju ugroženog obiteljskog i osobnog identiteta“ (Detoni-Dujmić, 2011: 98). Uz fotografije, Šojat povezuje unutarnje osjećaje ženskih likova s vanjskim i unutarnjim toposima grada Osijeka. Osijek služi kao poveznica ratne prošlosti i traume sa sadašnjicom u ruševinama. Opisi zgrada i gradskih četvrti također označuju izmjenu pripovjedača i prolazak vremena unutar romana. Detoni-Dujmić ističe autoričino korištenje „analeptičnih preskoka“ kako bi se ostvarila poveznica, komunikacija među generacijama i daju se objašnjenja za posljedice koje prošlost ima na sadašnjost (Detoni – Dujmić, 2011: 97).

U svojoj kritici *Prokletstvo tuge*, Jakov Sabljčić naglašava pozitivnu kritičku recepciju romana *Ničiji sinovi*, navodeći pritom da Ivana Šojat ne pripada „isključivo medijski populariziranom i time 'matičnom' literarnostvarateljskom kružoku, a isto tako ni pretpostavljenoj generacijskoj poetici“ (Sabljić, 2013). Nadalje, Sabljčić ističe zanimljivost i uspješnost autoričina prikaza bračne destrukcije. Glavni likovi pripovjedači Marko i Sanja svakim se poglavljem izmjenjuju i iznose vlastite poglede na svakidašnjicu i nastale situacije, a samim time su „poglavlja u međusobnom kontrapunktu“ (Sabljić, 2013) i time se postiže „razlikovnost uvjetovana ne samo obrazovanjem i prethodnim životnim iskustvima nego i posebnostima muške i ženske psihe“ (Sabljić, 2013). U kritici Sabljčić posebno ističe posebnost pripovjedača u prvom licu, budući da je vidljivo kako svatko od njih poprima zajednička obilježja jer „izražavanje je pripovjedača i pripovjedačice ujednačeno te oblikovano u stilu istoga tipa naratora koji se služi izrazito estetiziranim opisima i doživljajima ambijenata, pejzaža i likova (...) upotrebljavaju se eliptične rečenice koje se nerijetko ulančavaju u nizove (...) te je time stvorena osobita pripovjedna manira kojom se oponaša asocijativnost tijekom misli, postiže se napetost u iznošenju emocionalno bremenitih doživljaja i svečanost tona pripovijedanja“ (Sabljić, 2013).

Na *online*-portalu *Moderna vremena*, Dragan Jurak objavio je kritički osvrt na roman *Jom Kipur*. Naglašava da je roman oblikovan kao dijalog između doktora romskoga podrijetla Grgura Romića i pacijenta, PTSP-ovca i hrvatskog branitelja Josipa Matijevića. Roman se može čitati kao kritika društva koje stereotipizacijom odvaja pojedince od većine te ih osuđuje. Jurak posebno ističe glas traume i žrtve kojim se iznosi priča branitelja i time se žrtvi daje autoritet koji je izgubila nametanjem ideologije. Trauma time dobiva i „određenu ideološku nadgradnju, u njegovom slučaju (Josipa Matijevića) izraženu ne toliko kroz reproduciranje ideološke paradigme koliko kroz pitanje iskustva i povijesne uloge unutar iste paradigme“ (Jurak, 2015). Uz davanje autoriteta žrtvi, nositelju traume, psihijatar poprima pasivnu ulogu u dijalogu, odnosno zanemaruje se „školski odnos liječnika i pacijenta, kod kojeg je liječnik glas autoriteta. Odnos liječnika i branitelja, u normalnim okolnostima definiran medicinskim relacijama, ovdje je u znatnoj mjeri definiran ideološkim (...), premda Josip Matijević bez otpora surađuje s liječnikom, njihov odnos izrazito je asimetričan“ (Jurak, 2015). Uz promjenu dinamike autoriteta i pasivnosti, glavna poruka romana je „ispiranje traume, izmirenje sa samim sobom i svojom okolinom“ (Jurak, 2015).

Mateja Vukmir na portalu *Ziher.hr* donosi svoju recenziju romana *Ezan*, ističući Ivanu Šojat kao vrlo vještu književnicu: „Ivani Šojat zahvaliti na sposobnosti da tim istim jezikom barata tako inovativno, spretno ga stapajući s turcizmima koji su odavno dio nas“ (Vukmir, 2019), čiji romani uvlače čitatelja u povijesne priče i bude u njemu osjećaje povezanosti s likovima, ali i sa samim romanom. Vukmir naglašava pripremu i istraživanje autorice pri pisanju *Ezana*: „Nakon tri godine istraživanja i prikupljanja informacija i fotografija, *Ezan* je ugledao svjetlo dana u jesen 2018. godine, a sada se, između ostalog, nalazi u top pet finalista književne nagrade Tportala“ (Vukmir, 2019). Posebice naglašava poetičnost jezika u *Ezanu*: „Ivana Šojat poetično naglašava gusto nacifranim rečenicama koje zapinju u grlu, koje treba pažljivo žvakati da bi ih se progutalo“ (Vukmir, 2019).

3. Pamćenje i zaborav

Mehanizmi pamćenja i zaborava imaju važnu ulogu u tvorbi individualnih i kolektivnih identiteta te u uspostavljanju i održavanju kulture različitih društava i zajednica. Renate Lachmann (2002) piše da se kulturno iskustvo ne može naslijediti kroz gene, što ukazuje na potrebu za nositeljem sjećanja – svjedocima, tekstovima ili drugim stvarima. Usto, potrebno je razlikovati informacijsku i kreativnu memoriju. Kreativna memorija otporna je na vremenske prilike. U mehanizmu očuvanja i zaborava, kreativno pohranjivanje zaboravljenih, potisnutih i izgubljenih simboličkih stvari učinkovito je za kreativno pamćenje. Stoga se bez konačnog brisanja zaboravljeno može kulturno reaktivirati i vratiti svoju (ili bilo koju drugu) kvalitetu (Lachmann, 2002).

3.1. Pamćenje

Prema Hrvatskoj enciklopediji, „pamćenje označuje mogućnost ljudske percepcije, djelovanja, zajednice, jezika, književnosti ili kulture koji je oblikovan dugotrajnom povijesnom praksom te se pojam pamćenja u novije vrijeme može pronaći u različitim društvenim i humanističkim disciplinama“ (Hrvatska enciklopedija, *O pamćenju*).²

Kako bi se uspješno provela analiza, prvo treba odvojiti i definirati pojmove sjećanja i pamćenja. Brkljačić i Prlenda u *Kulturi pamćenja i historiji* ističu kako se termini pamćenja i sjećanja trebaju razlikovati, pamćenje je definirano kao „psihološki proces usvajanja i zadržavanja novih sadržaja, a sjećanje kao obnavljanje predodžbe o prošlosti u svijesti (...) sjećanje karakterizira okrenutost prošlosti“ (Brkljačić i Prlenda, 2006: 17). Također, Brkljačić i Prlenda ističu Halbwaschovu definiciju sjećanja i pamćenja koji smatra da je sjećanje „polimorfno i historijski uvjetovano“ (Brkljačić i Prlenda, 2006: 13) te to naznačuje da „sjećanje nije značajka ni vlasništvo pojedinačnog uma (ili pojedinačnih umova) te da čin pamćenja nije psihički proces povezan isključivo s pojedinačnom osobom“ (Brkljačić i Prlenda, 2006: 13). Time Halbwasch pamćenje definira kao „duboko društven fenomen i pronalazimo ga u pravilima, zakonima, standardiziranim procedurama i zapisima ... knjigama, praznicima, kipovima, suvenirima“ (Brkljačić i Prlenda, 2006: 13), a sjećanje kao „raznovrsna i promjenjiva zbirka materijalnih artefakata i društvenih praksi“ (Brkljačić i Prlenda, 2006: 13). Halbwasch

² *Pamćenje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Preuzeto s: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=46352> (pristup: 26. svibnja 2021.)

smatra da su sjećanja pojedinca individualna, ali se uvijek okupljaju u pamćenju kolektiva koji ih organizira i oblikuje u zajedničko pamćenje koje zatim prenosi na druge generacije.

3.1.1. Kulturno pamćenje

Astrid Erll (2010) u *Cultural Memory Studies* definira kulturno pamćenje kao interdisciplinarno područje koje istražuje odnose između kulture shvaćene kao specifičnosti života određene zajednice, i pamćenja. Prema Erll, kulturno pamćenje pomaže pri definiranju veza između drevnih mitova i osobnog sjećanja na nedavno iskustvo te ono potiče dijalog među raznim disciplinama kao, primjerice, psihologije, povijesti, sociologije i literarnih studija. Naglasak je na poveznicama između pamćenja i društveno-kulturnog konteksta, odnosno „društvenim okvirima pamćenja“ (Erll, 2010). Pamćenje predstavlja selektivno rekonstruiranje koje ovisi o društvenom kontekstu, a odraz je individualnih i kolektivnih interesa. Individualno pamćenje oblikuje se u društvenom kontekstu, a kolektivno se pamćenje ostvaruje kroz pojedinačne članove društva koji dijele pamćenje prošlosti (Erll, 2010: 1-3). Erll kulturno pamćenje koristi kao krovni pojam koji sadrži društveno pamćenje, materijalno ili medijsko pamćenje i mentalno ili kognitivno pamćenje. Društveno pamćenje istražuje pamćenje u društvenim znanostima, materijalno ili medijsko pamćenje bavi se pamćenjem u književnim i medijskim studijama, a mentalno ili kognitivno pamćenje bavi psihologijom pamćenja. Sve su tri dimenzije uključene u stvaranje kulturnih uspomena, stoga dolazi do prekoračivanja granica unutar studija (Ibid: 4). Kako kulturno pamćenje ima različite dimenzije, tako ima i različite razine, a to su individualna i kolektivna razina. Prva razina kulturnog pamćenja tiče se individualnog, odnosno biološkog pamćenja. Erll naglašava da nijedno sjećanje nije istinski pojedinačno, već se oblikuje kolektivnim kontekstom, ljudima i medijima, koji nameću sheme koje pomažu u prisjećanju prošlosti i kodiranju novih iskustava. Sjećanja se neprestano pokreću i oblikuju okolinom, prijateljima, medijima, pa i mjestima. Individualna razina kulturnog pamćenja razumijeva se kao utjecaj socio-kulturnog konteksta na pamćenje te se ono najčešće promatra sa strane povijesti, sociologije i neuroznanosti (Ibid: 5). Druga razina kulturnog pamćenja odnosi se na „simbolički poredak, medije, institucije i prakse s pomoću kojih društvene skupine grade zajedničku prošlost, a time i sjećanje. Društvo kao društvo nema vlastita sjećanja, ali ono rekonstruira zajedničku prošlost na temelju selektivnog i perspektivnog stvaranja verzija prošlosti na temelju sjećanja pojedinaca i oblikuje ih prema spoznajama i potrebama društva. Ta je razina pamćenja najčešće promatrana sa strane povijesti i društvenih

znanosti“ (Ibid: 5). Iako se radi o dvjema različitim razinama kulturnoga pamćenja, one su međusobno povezane jer „socio-kulturni kontekst oblikuje pojedinačna sjećanja, a 'sjećanje' koje predstavljaju mediji i institucije moraju aktualizirati pojedince, pripadnike zajednice sjećanja, koji se mogu zamisliti kao perspektive za zajedničke predodžbe o prošlosti“ (Ibid: 5). Uz dimenzije i razine sjećanja, razlikuju se i načini pamćenja. Erll se suprotstavlja Halbwachovoj opoziciji pamćenja i povijesti. Naime, Halbwach povijest smatra apstraktnom, totalitarnom i mrtvom, a pamćenje smatra posebnim, smislenim i proživljenim. Erll predlaže da se ukloni opozicija i da se radije koristi ideja različitih načina pamćenja u kulturi: „Ova ideja polazi od osnovnog uvida da prošlost nije dana, već se neprekidno rekonstruira i ponovno predstavlja“ (Ibid: 7). Sjećanja na prošle događaje variraju od pojedinca do društva. Ne variraju samo sjećanja na činjenice i podatke nego i kako se pamti, odnosno pretpostavlja kvaliteta i značenje prošlosti. Zbog toga postoje različiti načini pamćenja identične prošlosti: „Rat se može pamtititi kao mitski događaj ('rat kao apokalipsa'), kao dio političke povijesti (Prvi svjetski rat kao 'velika iskonska katastrofa dvadesetog stoljeća'), kao traumatično iskustvo ('Užas rovova, granata, bacača vatre' itd.), kao dio obiteljske povijesti ('rat u kojem je služio moj stric'), kao žarište gorkog sukoba ('rat koji ratovali su stari naraštaji, fašisti, muškarci')“ (Ibid: 7). Tim primjerom utvrđuje se da je povijest jedan oblik kulturnog pamćenja.

3.1.2. Kolektivno pamćenje

Kolektivno pamćenje smatra se metaforičkim pojmom koji se odnosi na medije, institucije i prakse kojima se društvene grupe oblikuju u jednu zajedničku prošlost i podrazumijeva obiteljsko, generacijsko pamćenje, pamćenje neke grupe (pr. prijatelji, poslovni suradnici itd.). Kolektivno se pamćenje vezuje uz individualno, odnosno smatra se da individualno pamćenje ovisi o kolektivnom jer je za uspostavljanje sjećanja određenih događaja bitna komunikacija s pojedincem ili grupom te se zapravo govori o tome kako se sjećanje individue oblikuje preko odnosa s kolektivom. Pojedinaac je od djetinjstva izložen utjecaju društva i u kontaktu je s prošlošću te s pomoću toga oblikuje, upotpunjuje i ispituje istinitost vlastitih sjećanja. Kolektivno sjećanje je sjećanje koje se gradi na sličnostima i nepromjenjivo je, ono živi unutar određene zajednice i time je ograničeno u vremenu i prostoru.

Njemački teoretičar Jan Assmann (2006) u *Kulturi sjećanja* podrazumijeva dva oblika kolektivnoga pamćenja: komunikacijsko pamćenje i kulturno pamćenje. Spomenuti oblici pamćenja oblikovani su na osnovi načela polarnosti, a ta se polarnost iščitava u pet aspekata:

sadržaj, oblik, medij, vremenska struktura i nositelj pamćenja (Assman, 2006: 67). Assmann smatra da se kolektivno pamćenje „ne bi trebalo shvaćati metaforički jer usprkos tome što kolektivi 'nemaju' pamćenje, ali određuju pamćenje svojih članova. Uspomene nastaju kroz komunikaciju i interakciju u okviru društvenih grupa“ (Ibid: 52). Prvi oblik kolektivnog pamćenja je komunikacijsko pamćenje „koje obuhvaća sjećanja koja se odnose na nedavnu prošlost. To su sjećanja koja čovjek dijeli sa suvremenicima“ (Ibid: 63). Komunikacijsko pamćenje pripada grupi te „nastaje u vremenu i prolazi s njim, ili točnije, sa svojim nositeljima. Kad nestanu nositelji koji pamćenje utjelovljuju, to pamćenje ustupa mjesto drugom. Prostor sjećanja koji je stvoren osobno jamčenim i komuniciranim iskustvom odgovara rasponu od tri do četiri generacije“ (Ibid: 63). Nadalje, komunikacijsko pamćenje nema specifičnog nositelja pamćenja, već je nositelj pamćenja zajednica koja kroz socijalnu interakciju prenosi sjećanje na mlađe generacije. No, to sociološko sudjelovanje je difuzno jer „pamćenje starijih seže više unazad od pamćenja mlađih, ali ne postoje specijalisti ili stručnjaci te neformalne predaje, čak i kad se pojedinci više i bolje sjećaju od drugih“ (Ibid:65). Drugi oblik kolektivnog pamćenja je kulturno pamćenje koje je „usmjereno na čvrsta uporišta u prošlosti“ (Ibid: 64). Assmann ističe da za kulturno pamćenje nije važna „činjenična, nego samo upamćena povijest. U kulturnom pamćenju činjenična povijest transformira u upamćenu, a time i u mit“ (Ibid: 65). Nadalje, kulturno pamćenje sadrži dimenziju svetog odnosno „Figure sjećanja imaju religiozan smisao, a predočivanje tog prisjećanja često ima obilježja svetkovine. Svetkovina služi predočivanju utemeljujuće prošlosti“ (Ibid: 65). Kroz prisjećanje prošlosti grupa oblikuje vlastiti identitet te taj čin utvrđivanja identiteta postaje predmet „ceremonijalne, nesvakodnevnice komunikacije koja je sama po sebi već konstrukcija te se nastavlja u stvaranju sjećanja koje se pretače u tekstove, plesove, slike i običaje“ (Ibid: 65). Assmann ističe da, za razliku od komunikacijskog pamćenja, kulturno pamćenje ima posebnog nositelja pamćenja, a oni su najčešće „šamani, bardovi, grioti, svećenici, učitelji, umjetnici, pisci, učenjaci, mandarin i svi koji imaju posebnu punomoć na znanje“ (Ibid:66). Također, Assmann naglašuje da se kulturno pamćenje „ne prepričava posvuda, već njegovo širenje zahtijeva pažljive upute. Tako se širenje nadzire, što s jedne strane nameće dužnost sudjelovanja, a s druge strane ograničava pravo sudjelovanja“ (Ibid: 66).

3.1.3. Individualno pamćenje

Individualno se pamćenje povezuje s kognitivnim, neurološkim procesima. Individualna se prošlost stvara pribjegavanjem narativnoj strukturi u kojoj nekoherentna

pamćenja dobivaju društveno prepoznatljivo značenje. Individualno se pamćenje može odrediti kao autobiografsko pamćenje. Autobiografsko pamćenje formira se u društvenom okruženju, a stimuliraju ga vanjski događaji i komunikacija s drugima. U knjizi *Između pamćenja i književnosti: prisjećanje zaboravljenog* Dejan Durić (2018) navodi kako Halbwachs definira individualno pamćenje kao kognitivni proces koji počiva na zakonitostima funkcioniranja ljudskoga tijela, no istodobno smatra da ono ne može postojati bez društvene dimenzije. Halbwachs smatra da je individualno pamćenje uvijek društveni fenomen. Halbwachs također smatra da je individualno pamćenje detaljnije i bogatije jer se odnosi na sjećanja koja se temelje na aktivnom iskustvu (Durić, 2018: 23). Drugim riječima, individualni su samo „osjećaji“, a ne i sjećanja, jer sjećanja imaju svoj izvor u sjećanju različitih grupa kojima se netko priključuje: „Ono je individualno u smislu uvijek jedinstvene veze kolektivnih pamćenja kao mjesta različitih kolektivnih pamćenja koja se odnose na grupu i njihove vječne povezanosti“ (Assmann, 2005: 44). Assmann ističe da je funkcija individualnog pamćenja „povezivanje pojedinca s različitim društvenim grupama, od obitelji do religijskih i nacionalnih zajednica“ (Assmann, 2006: 53).

3.2. Zaborav

Prema Hrvatskoj enciklopediji, zaboravljanje se definira kao „gubitak mogućnosti prepoznavanja ili reprodukcije sadržaja koji su bili pohranjeni u pamćenju. Psihoanalitičke teorije tumače zaboravljanje nekih informacija mehanizmom represije (potiskivanja); zaboravljaju se bolna sjećanja i neprihvatljive zamisli jer u osobe izazivaju anksioznost“ (Hrvatska enciklopedija, *O zaboravljanju*).³

Aleida Assmann (2018) definira zaborav kao jedan od važnih elemenata kulture sjećanja. Assmann navodi kako je „zaborav, kao i sjećanje svojstveno čovjeku i da su neophodni u životu“ (Assmann, 2018: 9). Nadalje, Assmann ističe povezanost sjećanja i zaborava „jer se i jedno i drugo ritmično smjenjuju u ljudskoj svijesti“ (Assmann, 2018: 14). Također, Assmann ističe da je pamćenje „u kojem se sjećanje i zaboravljanje prepliću na najrazličitije načine, otvara različite prostore za informacije koje će biti potrebne u kasnijem trenutku“ (Assmann, 2018: 16). U studiji *Oblici zaborava* Assmann tvrdi da „zaboravljanje koje omogućava da se

³ *Zaboravljanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Preuzeto s: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66631> (pristup: 26. svibnja 2021.)

ono o čemu smo mislili sačuva i vrati u mišljenje jeste neprimjetno odgođeno zaboravljanje, zaboravljanje koje ostaje ispod granice opozivog“ (Assmann, 2018: 14-15). Navodi i sljedeće: „Sjećanje i zaboravljanje nećemo više shvatiti isključivo kao suprotnost, kao što ih nećemo ni poistovjećivati. Kada se kritiziraju modusi sjećanja, često se navodi prigovor da ritualno, monotono ponavljanje jedne te iste mantre samo ubrzava zaboravljanje“ (Ibid: 15). Upozorava da „pamćenje gospodari i sjećanjem i zaboravljanjem pa čak i sviješću o tom jedva sagledivom kretanju između prizivanja svijesti i nestanka u nespješno. Umjesto da sjećanje i zaboravljanje vidimo kao dijametralne suprotnosti (...) korisnije bi bilo da promjerimo prostor između tih polova i analiziramo kako se krajnosti prepliću i preklapaju“ (Ibid: 18). Zaboravljanje je vrsta pamćenja koja omogućava pojedincu da zaboravi traumu koja ima destruktivni efekt na njegovu psihu, ali taj zaborav može omogućiti i da se ta trauma ponovi, što može izazvati fatalne posljedice.

3.2.1. Oblici i modeli zaborava

Kao što i pamćenje ima različite oblike, tako i zaborav ima različite oblike, ali i modele. Najveća razlika između modela i oblika zaborava u tome je što modele zaborava koje poznamo možemo uvrstiti i oni aktivno djeluju unutar oblika zaborava. Aleida Assmann (2018) u svojoj knjizi *Oblici zaborava* navela je sedam **oblika zaborava**: automatsko zaboravljanje (materijalno, biološko, tehničko), odgođeno zaboravljanje (ulazak u arhiv), selektivno zaboravljanje (fokusiranje i važnost okvira pamćenja), zaboravljanje koje kažnjava (*damnatio memoriae*) i represivno zaboravljanje, defenzivno i sudioničko zaboravljanje radi zaštite počinitelja, konstruktivno zaboravljanje (tabula rasa u službi političkog ili biografskog početka) i terapijsko zaboravljanje (zbacivanje tereta prošlosti).

Automatsko zaboravljanje. Događa se prilikom velike traume koja potresa psihu pojedinca i njegovo pamćenje. Zaboravljanje je normalna pojava koja se sa staništa pojedinca često pokazuje kao duboki i bolni rez (Assmann, 2018: 29). Zaborav je najčešće posljedica traume. To znači da do zaborava dolazi ili automatski, kako bi mozak zaštitio psihu od same sebe te se to naziva amnezija, ili mehanički, kada pojedinci sami pokušavaju zaboraviti nešto što im je nanijelo traumu na psihu. U automatskom zaboravljanju dolazi do uništenja svih poveznica sa psihičkom i materijalnom traumom. Uništavanje ostavštine prilikom zatvaranja nečije kuće, prilikom renoviranja ili rušenja možda i jest teško i bolno za pojedince, ali sa stajališta društva koje takve procese i ne primjećuje, ono se odvija bešumno i automatsko. Na

to bešumno zaboravljanje utječu dva faktora: društveno zaboravljanje i materijalno uklanjanje (Ibid: 30). Društveno zaboravljanje provodi se tako što se šutnjom sprječavaju razmjene iskustva i uspomena među generacijama, što dovodi do brisanja sjećanja iz društva. Materijalno uklanjanje zapravo označava zamjenu starih modela proizvoda s novima, no materijalno uklanjanje može označavati i uništenje stvari koji su vezane uz traumatska sjećanja. Kako bi došlo do potpunog automatskog zaborava, mora doći do društvenog zaboravljanja i materijalnog uklanjanja uz pratnju šutnje koja će osigurati potpuni zaborav.

Odgodeno zaboravljanje. To je zapravo očuvanje nekih sjećanja od automatskog zaborava zbog njihove kulturne važnosti. Dinamika kulturnog pamćenja zasniva se na razmjeni između institucije kanona i institucije arhive (Ibid: 39). Kanon se odnosi na funkcionalno pamćenje društva koje svaka nova generacija mora usvojiti sama za sebe. Nasuprot tome, u arhiv, u pamćenje koje služi kao skladište, ulaze oni tragovi i ostaci prošlosti koji ne spadaju u aktivnu kulturu sjećanja. Nešto što se u njima čuva i održava daleko prelazi okvir onoga što je relevantno za identitet (Ibid: 35-36). Kanon svojim modusom pripada kolektivnom pamćenju jer ono inzistira da cijelo društvo aktivno sudjeluje i formira pamćenje. Arhiv pripada svim pamćenjima, a istodobno pripada i u zaborav jer ono označava da pasivno pamćenje prelazi u aktivno tek kada ga se aktivno koristi i spominje. Iako obje institucije pripadaju zaboravu, pripadaju i pamćenju kada su aktivne. Metode su koje se upotrebljavaju u odgođenom zaboravljanju naturalizacija i promjena funkcije jer se pokušava smanjiti traumatski dio pamćenja i iskoristiti samo onaj dio koji je koristan društvu i pojedincu.

Selektivno zaboravljanje. Odnosi se na zaboravljanje fragmenata koji su previše bolni za pojedinca, ali i koji se smatraju nebitnima za društvo te društvo prepisuje nova sjećanja preko tih fragmenata. Kada treba sačuvati obraz, zaborav će priskočiti u pomoć ponosu, koji pod svaku cijenu želi sačuvati pozitivnu predodžbu koju imamo o sebi (Ibid: 43). Selektivno zaboravljanje najviše se odvija kada se želi sačuvati lice pred društvom, odnosno kada se želi sačuvati od izbacivanja iz društva. U selektivnom zaboravljanju uočavaju se metode ignoriranja, šutnje i prikrivanja jer se tim metodama skrivaju sjećanja koja mogu slomiti i/ili loše utjecati na psihi pojedinca, ali i društva.

Represivno zaboravljanje. To je zaborav koji vlast nameće društvu, tjerajući ga da zaboravi sve što je suprotno od ideologije, no represivno zaboravljanje provode i individue same kako bi se samokažnjavali. Najteža je kazna u represivnom zaboravu zaborav imena. Prema Janu Assmanu, „čovjek je živ dok god mu se spominje ime“ (2006: 54). Ime sprječava pojedinca da padne u zaborav, a čim nešto nema ime, time to pada u zaborav. Zbog zaborava

imena, a time i same osobe, pogađa se sama srž nečijeg postojanja jer poriče i poništava samo postojanje te ličnosti. Ljudi čije je ime izbrisano i uklonjeno s kamenih spomenika simbolički umiru i drugi put (Assmann, 2018: 47). Represivno zaboravljanje najbolje je prikazano u romanu *1984* Georgea Orwella u kojemu Vlast svojom diktaturom gura povijest koja im ne odgovara u zaborav. Time sva sjećanja prelaze u zaborav na svim razinama, a model koji se najviše koristi za postizanje represivnog zaborava je brisanje.

Defenzivno i sudioničko zaboravljanje. Koristi se kada su počinitelji svjesni da će se njihova vlast srušiti pa se u pravilu počnu truditi zataškati i prikriti svoje tragove. Defenzivno i sudioničko zaboravljanje koristi i društvo kada prepisuje preko prošlosti i pokušava ta sjećanja izbrisati iz pamćenja cijeloga društva. Ta dva zaborava imaju negativnu konotaciju jer se koriste kao oružje za produbljenje trauma žrtava. Oni služe za zaštitu krivaca od pravde.

Konstruktivno zaboravljanje. Ono nije samo biografsko, umjetničko, društveno i političko pitanje. Zaboravljanje je važno jer se putem njega možemo osloboditi urođenih prastrahova, ali ono je istinski važno i za sposobnost da usvojimo nešto novo (Ibid: 59). Konstruktivno zaboravljanje služi za zaborav starog identiteta i njegovo zamjenjivanje novim koji će omogućiti pojedincu i društvu da se odmaknu od traume i zaštite psihu.

Terapeutsko zaboravljanje. U njemu se sjećanje koristi kao neka vrsta terapije kojom neki teret iz prošlosti izbacujemo spoznavanjem i kajanjem i time ga ostavljamo iza sebe. Ono teži pomirenju, zacjeljivanju društva i prevladavanju zajedničke prošlosti pune nasilja, ali se do njega dolazi samo preko sjećanja. Bolna istina izlazi na vidjelo, prikazuje se javnosti, žrtva dobiva mogućnost da još jednom ispriča što je proživjela, svjedoci moraju slušati i primiti k sebi te patnje, ne bi li one ušle u zajedničko pamćenje i potvrdile se kao dio prošlosti (Ibid: 61-62). Terapeutskim zaboravljanjem dolazi do čišćenja psihe od traume, ono se provodi brisanjem negativnog utjecaja na psihu razgovorom, odnosno preuzimanjem kontrole nad vlastitim sjećanjem čime se mijenja funkcija tih sjećanja pa ona preuzimaju funkciju oslobođenja.

Uz navedene oblike zaborava mogu se primijeniti razni **modeli zaboravljanja** koje je Aleida Assmann (2018) navela, a oni su: brisanje, prikriivanje, sakrivanje, šutnja, promjena funkcije, ignoriranje, neutralizacija (umanjivanje), poricanje i gubljenje. Navedeni modeli miješaju se i uvrštavaju u oblike kako bi osigurali da se zaborav provede u krajnosti. **Brisanje** je jedna radikalna tehnika zaboravljanja. Ona se može primijeniti na tekstove i poruke, a jednako tako i na materijalne relikte. Brisanjem traga onemogućava se da neka osoba ili događaj i dalje živi u pamćenju potomaka, ili se onemogućava razotkrivanjem zločina. Brisanjem se

prekida veza između sadašnjosti i prošlosti (Ibid: 19). Brisanje također utječe i na materijalno, biološko, tehničko stanje osobe, ali i na psihu osobe. Postoje osobe koje su zbog nečega morale primijeniti zaborav koji će dovesti do „amnezije“ te će to pomoći u oporavku, no ta metoda zaboravljanja koristila se i u negativnom kontekstu kada se brisanjem podataka za vrijeme rata pokušalo izbrisati cijelo jedno društvo. Za razliku od brisanja, **prikrivanjem** problema ili inkriminirajućega događaja dobiva se samo udaljšavanje iz komunikacije. Točno se zna o kojem se problemu radi, nitko nije zaboravio na njega, ali je taj problem izgubio emotivnu nametljivost (Ibid: 20). Prikrivanje se uočava kada su problemi tabu-teme kao što su abortus i samoubojstvo, budući da su to situacije o kojima se ne želi i 'ne smije' pričati u društvu. Kao i kod prikrivanja, **šutnja** ne briše događaj, nego ga samo isključuje iz komunikacije. Ako prikrivanje prešućivanjem ima karakter dogovora u nekom društvu i ako mu je cilj pripadnicima grupe omogućiti da ponovno žive zajedno i da se s poštovanjem odnose jedni prema drugima, ono postaje društveni čin koji je osnova za formiranje veza. Ako se, međutim, ne temelji na takvim konvencijama nego na tabuima i traumama, šutnja se može pretvoriti u nesvjestan i nekontrolirani oblik čuvanja i predaje (Ibid: 20). Šutnja je jedna od metoda koja je najkorištenija u zaboravljanju, odnosno ona je zastupljena u svakoj situaciji. To ne znači da je svaka šutnja metoda zaborava, no u svim oblicima zaborava šutnja se najviše koristi kako bi došlo do zaborava i brisanja sjećanja. Šutnja je uz ignoriranje jedan od važnijih oblika socijalnog utjecaja. **Ignoriranjem** se lica i predmeti isključuju iz domena pažnje, čime im se uskraćuje interes i poštovanje. Ignorirani predmeti i lica žive u sjeni jer „vidimo samo one koji su u svjetlosti, one koji su u tami ne vidimo“ (Ibid: 22). Ignoriranje je odbacivanje, ali je i više od toga. To je čin u kojem se drugima uskraćuje komunikacija i dolazi do negiranja teme, događaja ili postojanja. Uz šutnju se povlače i ignoriranje i prikrivanje, odnosno prikrivanje povlači šutnju jer, ako se nešto želi prikriti – treba šutjeti o tome. Sigmund Freud smatra da je **sakrivanje** glavni pokretač zaboravljanja. On govori o potiskivanju i definira ga kao potrebu da se riješimo nekog događaja koji povezujemo s krivicom ili stidom. Međutim, sakrivanje ne vodi razrješenju onoga što nas u sjećanju opterećuje, već mu samo učvršćuje mjesto u ekonomiji naše psihe, slično kao kod deklarativnog poricanja (Ibid: 20). Prikrivanje je zapravo aktivnost koja pokreće zaborav, a kako bi se smanjila trauma ili umanjio utjecaj sjećanja na psihu, pribjegava se prikrivanju kako bi se smanjile mogućnosti izbacivanja iz društva.

U slučajevima kada se iz nekoga razloga ne može doći do brisanja postojanja ili značenja nekoga predmeta, tada se primjenjuje **promjena funkcije, naturalizacija, poricanje i gubljenje**. **Promjena funkcije** univerzalni je postupak zaboravljanja i koji se prakticira

svjesno i nesvjesno (Ibid: 21). Ona se pokreće već time što ništa ne radimo, odnosno kada samo pasivno promatramo. No, promjena funkcije događa se i kada je subjekt aktivan trpitelj vlastite sudbine te traži utjehu u stvarima koje mu služe za bijeg od traume, ali i kao podsjetnik. **Naturalizacija (umanjivanje)** značenja nekog događaja ili kulturne prakse odvija se preko kognitivnih činova koji su marginalizirani. Da bi se potvrdio novi način promatranja, mora se radikalno promijeniti okvir u kojem neko društvo tumači ili vrednuje neku pojavu (Ibid: 22-23). Naturalizacijom (umanjivanjem) pokušava se umanjiti utjecaj nečega na psihi trpitelja. **Poricanje je suprotno** od naturalizacije, njome se neki događaj ili neka ličnost kojoj je dan negativan predznak uporno čuva u grupnom pamćenju. Poricanje iziskuje neprestano obznanjivanje i podrazumijeva veliki angažman (Ibid: 23). Poricanje se koristi kada se želi negirati utjecaj koja sjećanja imaju na psihi. Poricanje zapravo potiče gubitak značenja sjećanja, što dovodi do zaborava. Sa stajališta pojedinca, primarno iskustvo zaboravljanja doživljava se kao **gubitak**. Inventar znanja koji nam je do maloprije bio dostupan i koji je predstavljao važan dio našeg života i osobnog sjećanja postupno nam ili naglo, ali svakako bespovratno izmiče (Ibid: 23-24). Gubljenje je zapravo i krajnji cilj zaborava, ono označuje da je došlo do potpunog gubitka povezanosti između sjećanja, psihe i trpitelja.

Budući da su romani Ivane Šojat tematski inspirirani ratom i posljedicama rata na pojedince i društvo te kulturu, svaki je od navedenih oblika zaborava, kao i modeli zaborava, reprezentiran u svakodnevnom životu te će se u daljnjim poglavljima vršiti analiza zaborava kako bi se prikazala interakcija i zastupljenost zaborava u romanima Ivane Šojat.

4. Pamćenje i književnost

Dejan Durić (2018) u svojoj knjizi *Između književnosti i pamćenja: prisjećanje zaboravljenoga* iznosi pregled znanstvenih istraživanja fenomena pamćenja u književnosti. Durić ističe da književnost ima značajnu ulogu u „kulturnom rasprostranjivanju jer je dio kulturne domene“ (Durić, 2018: 39). Pozivajući se na Zierold, Durić ističe „da je reprezentacija prošlosti u medijima bitan čimbenik koji određuje čije će medijske ponude prisjećanja imati priliku biti društveno prihvaćena“ (Ibid.: 39). Nadalje, Durić ističe da književnost uz sjećanja „propituje i traumu te dovodi u pitanje službeno pamćenje“ (Ibid.:39). Astrid Erll u fokus svojeg istraživanja stavila je problematiku i analizu pamćenja u književnosti. U tekstu *Književnost, film i medijalnost u kulturnom pamćenju*, Erll navodi da „kulturno pamćenje čini niz različitih

medija koji djeluju unutar različitih simboličkih sustava: vjerski tekstovi, povijesno slikarstvo, historiografija, TV dokumentarci, spomenici i komemorativni rituali, na primjer. Izmišljene medije, poput romana i igranih filmova, karakterizira njihova moć oblikovanja kolektivne mašte prošlosti na način koji je doista fascinantna“ (Erll, 2008: 389). Prema Duriću, Erll u svojem radu *Memory in Culture* (2011.) objašnjava „pet pristupa u proučavanju povezanosti književnosti i pamćenja, a oni su: književnost kao umijeće pamćenja, pamćenje književnosti, pamćenje u književnosti i književnost kao mehanizam kulturnoga pamćenja“ (Durić, 2018: 44). Erll navodi da pristup **književnost kao umijeće pamćenja** stavlja naglasak promatranja na „promatranje kako se književnost može koristiti u svrhu mnemoničkoga oruđa, koje može olakšati procese pohranjivanja i pronalaska podataka“ (Ibid.: 44).

Nadalje, Erll u svojem radu *Memory in Culture* ističe „**pamćenje književnosti** kao koncept koji se temelji na pretpostavci da se književnost može adekvatno shvatiti tek kada se pregledava dijakronijski“ (Erll, 2011: 70). Durić ističe da „pamćenje književnosti izdvaja tri područja: intertekstualnost, žanrove te kanon i književnu povijest“ (Durić, 2018: 44). U svrhu ovoga rada, predstaviti će se samo područje žanra. Budući da žanr čitatelju naviješta tematiku djela, Durić ističe da Erll i Nünning „žanr ima vlastite karakteristike kao: žanrovski obrasci, narativne sheme, tipizirani likovi i njihovi međuodnosi te tipizirane situacije i događaji te se te karakteristike spadaju pod područje intertekstualnosti“ (Ibid.: 44). Nadalje, Durić ističe kako je „odnos književnoga djela i čitatelja višeslojan jer ne samo da reagira na tekstualne konvencije, nego i narativne sheme i obrasce koje se nalaze u djelu može dovesti do nesvjesnog iskazivanja vlastitih uspomena“ (Ibid.: 45). Durić ističe rad Middletona i Woodsa *Literatures of Memory: History, time and space in postwar writing* u kojemu se „sagledava odnos pamćenja i književnosti te mogućnost književnosti da upiše ili problematizira pamćenje“ (Ibid.: 45). Nadalje, Durić ističe da je područje promatranja Middletona i Woodsa „problematika žanra i pisanje o povijesti (...) pa ističu da historiografska metafikcija propituje tekstualizirane naravi povijesti, odnosno malih povijesnih priča naspram velikih povijesnih metanaracija“ (Ibid.: 45). Durić naznačuje da „povijesna književnost ističe bitnu funkciju u oblikovanju i održavanju kulturnoga pamćenja“ (Ibid.: 45). Nadalje, Durić ističe da „književnost ima mogućnost da ozbilji povijest kao mogući svijet te istakne potrebu prepoznavanja da se pamćenje prakticira prema hegemonijskim paradigmama“ (Ibid.: 45). Durić u radu donosi citat iz studije Middletona i Woodsa (2000.) o književnom žanru u kojemu navode da je „književni žanr tehnika društvenoga pamćenja – tekstualno pamćenje je na djelu prilikom invencije novih žanrova i preoblikovanje starih (...) o žanru treba razmišljati kao o kodu prakse koji neprestano posreduje

između teksta i čitatelja te to omogućuje žanru upisivanje specifičnih tehnika pamćenja“ (Ibid.: 46).

Za **pamćenje u književnosti** Durić ističe da ono „razmatra reprezentaciju pamćenja unutar književnosti“ (Ibid: 49). Erll u svojem radu *Memory in Culture* navodi da „nastaje književni koncept sjećanja koji više nije primarno posvećen pohranjivanju znanja (ars memoriae), već naglašava zaborav i izgradnju individualnog identiteta kroz selektivno i konstruktivno pozivanje na prošlost“ (Erll, 2011: 78). Durić u svojem radu posebice ističe članak Brigit Neumann *The Literary Representation of Memory* u kojem se pojavljuje i obrazlaže termin proze pamćenja koji „podrazumijeva narativne tehnike za reprezentiranje rada pamćenja“ (Ibid.:51). Durić , na temelju Neumann, navodi da su „književnim tekstovima koji se bave pamćenjem tehnički povezani sa značenjskim te da svaki književni tekst sadrži niz oblikotvornih strategija čija je funkcija reprezentirati rad pamćenja“ (Ibid.: 51). Nadalje, Durić ističe kako je „prošlost neraskidivo povezana uz koncipiranje određenoga grupnoga i /ili individualnoga identiteta, jer se putem nje slažu životne priče“ (Ibid.:51). Durić posebice ističe Neumannine „narativne strategije strukture vremena, pripovjedačke konstrukcije i strukture perspektive te sematizaciju prostora i metafora pamćenja“ (Ibid.: 52). Za vrijeme, Durić ističe „kao najbitniju kategoriju koja se oblikuje kao igra između prošlosti i sadašnjosti“ (Ibid.: 52). Durić navodi da „vremenski odmak osigurava da se pojedinac, nositelj sjećanja, uz okidače prisjeti određenih događaja, traume te na temelju tih sjećanja oblikuje vlastite identitet“ (Ibid. 52 - 53). Prema Duriću, Neumann u svojem članku ističe „dva načina slaganja analepsi: kronološki i nekronološki“ (Ibid.:53). Neumann, prema Duriću, smatra da je „bitna odrednica kronoloških analepsi težnja prema koherentnosti i zaokruženosti životne priče pojedinca“ (Ibid.:53). Autorica također ističe kako se kronološkom analepsama „oblikuje red i sklad od različitih fragmenata te sugerira gradaciju i kontinuitet razvoj što omogućava prikaz psihološkog razvoja“ (Ibid. 53). Durić navodi da za Neumann „ nekronološko nizanje analepsi u književnom djelu predstavlja kaotičnost rada pamćenja pojedinca“ (Ibid.: 53). Za u prozi oblikovanje individualnog i kolektivnog pamćenja bitno je definirati vrste pripovjedača u prozi pamćenja. Neumann, prema Duriću, u prozi pamćenja ističe „intradijegetskoga i homodijegetskoga pripovjedača“ (Ibid.: 53). Durić navod da Neumann tvrdi da je „pamćenje takvoga pripovjedača selektivno, podložno manipulacijama, ovisno o psihičkim i fizičkim osobinama subjekta te samome zaboravu traume i događaja“ (Ibid.: 54). Zato u svrhu kolektivnog pamćenja Neumann, prema Duriću, ističe da je potrebno „povezivati, suprotstavljati ili organizirati dijalog više perspektiva koje dopuštaju višeslojan pristup

problematici jer se čitatelju omogućuje uvid u različite i proturječne inačice pamćenja koji supostoje u određenoj kulturi“ (Ibid.: 54). Za definiranje prostora kao kategoriju u prozi fikcije, Durić ističe Halbwaschov koncept „koji smatra da prostor ima jednu od temeljnih funkcija u društvenoj konstituciji pamćenja jer predstavlja mjesto okupljanja (...) te se odnos prostora i pamćenja razmatra kroz njegovu ulogu u životu pojedinca ili obiteljskih ili širih društvenih skupina, kroz topografsku i simboličku namjenu, mogu služiti i kao metafore pamćenja“ (Ibid.: 56). Kao zadnju narativnu strategiju, Neumann prema Duriću, ističe metaforu pamćenja koja se definira kao „prostor koji može predstavljati uspomene ili njihove spremnike, stoga ti prostori mogu biti vrlo poticajni u razmatranju pamćenja“ (Ibid.:56).

Zadnji je postupak koji Durić opisuje **književnost kao mehanizam kulturnoga pamćenja**. Durić, pozivajući se na Astrid Erll, ističe da „književnost ima ulogu u oblikovanju i prenošenju kulturnog pamćenja“ (Ibid: 56). Nadalje, Durić se poziva na autoricu Renate Lachmann koja polazi od teze da „ljudska bića pomoću mnemoničkih konstrukcija nastoje prizvati, sačuvati i pohraniti prošle događaje“ (Ibid: 56). Lachmann ističe „umijeće memorije (mnemoničke paradigme), enciklopedijska reprezentacija znanja (enciklopedijska paradigma) i narativa reprodukcija povijesti (dijegetska paradigma)“ (Ibid: 56-57). Na temelju rada *Cultural Memory and the Role of Literature* R. Lachmann, Durić ukratko obrazlaže paradigme: „Mnemonička paradigma upućuje na društva bez modernih medija koja su morala razviti složene, ali i ekonomične sustave mentalnog pohranjivanja, a i mogućnost prizivanja sjećanja 'ars memoriae' (...), enciklopedijska paradigma utemeljena je na tendenciji za slaganjem, sistematizacijom, usporedbom i katalogiziranjem znanja (...), dijegetska paradigma, najzanimljivija je (...) jer sam naziv izravno dovodi u kontekst pripovjedne književnosti, koja u činu pripovijedanja konstruira dijegetski univerzum“ (Ibid: 57). Nadalje, ističe da Lachmann ne radi razliku između književnosti i historiografije te ih smješta u dijakronijsku paradigmu. Također, Lachmann u dijegetsku paradigmu ubraja i spomenike, rituale i institucije jer donose određene priče „selektivno sa specifičnom perspektivom“ (Ibid: 57). Usto, Lachmann „podjednako uključuje pismene i usmene, književne i neknjiževne tekstove te različite umjetničke forme, koje ne moraju biti vezane uz književnost, ali pripovijedaju priče o prošlosti“ (Ibid: 57). Lachmann smatra da je „književnost pamćenje kulture, ona nije jednostavno sredstvo bilježenja, nego tijelo komemorativnih činova“ (Lachmann, 2004: 172) jer se kroz književnost evociraju određeni oblici pamćenja. Pomoću književnosti se prenosi, potiče i učvršćuje pamćenje. Međutim, književno djelo kao medij kulturnog pamćenja „je područje koje se primarno odnosi na korpus tekstova koji prenose koncepte kulturnoga, nacionalnoga ili

religijskoga identiteta kao i kolektivno dijeljenje norme i vrijednosti“ (Durić, 2018: 58). Erll ističe da kako bi književno djelo bilo medij kulturnog pamćenja, ono se prvo mora fokusirati na određene elemente pamćenja jer je „pamćenje selektivno pa se zato moraju odabrati elementi kako bi se dobio smisao i značenje koji moraju biti posloženi u logičnu cjelinu kroz čin pripovijedanja i kombiniranja, stvaranja uzročno-posljedičnih veza te se koriste određene žanrovske postavke jer one upućuju na prepoznavanje“ (Erll, 2011: 145). Erll koncept kulturnih tekstova preuzima od Aleide i Jana Assmanna koji su ih definirali kao „normativne i formativne tekstove koji imaju dodatnu semantičku i pragmatičku dimenziju – utjelovljuju i prijenose – kulturni, nacionalni ili vjerski identitet kao dijeljene norme i vrijednosti“ (Erll, 2011: 162). Kolektivni tekstovi svojim „referiranjem na prošlost mogu utjecati na formuliranje i oblikovanje kulturnog i komunikativnoga pamćenja“ (Erll, 2011: 164). Kolektivni tekstovi „stvaraju, prenose i oblikuju sadržaje kulturnog pamćenja“ (Erll, 2011: 164) jer oni pregledavaju prošlost i sve njezine „kontroverzne i potisnute aspekte“ (Durić, 2018: 59). Kolektivni su tekstovi „lišeni simboličke težine kanonskih tekstova pa time imaju slobodniji status koji im omogućuje neposredniju komunikaciju s publikom i javnom domenom, a time i dinamičniju ulogu u kreiranju pamćenja“ (Durić, 2018: 59).

Nadalje Erll u svojem članku *Književnost, film i medijalnost u kulturnom pamćenju*, i radu *Memory in Culture* (2011.) izdvaja „četiri modela retorike kolektivnog sjećanja: iskustveni, mitski, antagonistički i reflektivni“ (Erll, 2008: 390). “Iskustveni model evocira 'živo sjećanje' na suvremenu povijest, generacijsko ili obiteljsko sjećanje. (...) Tekstovi u kojima prevladava iskustveni model skloni su postavljanju glavnog izvora komunikacijskog sjećanja: epizodičkog autobiografskog sjećanja svjedoka“ (Erll, 2010: 158). Za razliku od iskustvenog modela, u mitski modeli „zamišljaju prošlost kao mitsku i povijesni načini prenose književni događaji i osobe kao da su predmeti historiografije“ (Erll, 2010: 158). Djela antagonističkoga modela jednostavno rečeno „predstavljaju i održavaju jednu verziju prošlosti, a druge odbacuju“, no složeniji pristup antagonističkom tipu je „pribjegavanje pristranim perspektivnim strukturama: Samo su sjećanja određene skupine predstavljena kao istinita, dok su verzije koje artikuliraju članovi sukobljenih kultura pamćenja dekonstruirane kao lažne“ (Erll, 2008: 391). Reflektivni model pozornost obraća na procese i probleme pamćenja te ima različite oblike, a oni su: „eksplicitni pripovjedački komentar o radu sjećanja pronađen u poznatom romanu sjećanja Marcela Prousta, montaže različitih verzija prošlosti koje se mogu proučavati u *Heeresberichtu* Edlefa Koeppena te inverzija kronologije Kurta Vonneguta u *Klaonici Pet*“ (Erll, 2018: 391).

5. Pamćenje i zaborav u romanima Ivane Šojat

Fokus ovoga rada analiza je prikaza pamćenja i zaborava u romanima Ivane Šojat. Analiza će biti provedena na temelju teorijske podloge koja je prikazana u prethodnim poglavljima, a analiza pamćenja i zaborava izvršit će se na romanima *Ezan*, *Unterstadt*, *Ničiji sinovi* i *Jom Kipur*. Analiza će biti prikazana u daljnjim potpoglavljima.

5.1. Pamćenje turske Slavonije u *Ezanu*

Roman *Ezan* autorice Ivane Šojat donosi priču o Osmanskome Carstvu, janjičarima i danku u krvi. Ivana Šojat u romanu donosi novi pogled na devširme, odnosno danak u krvi, gdje se on gleda kao bijeg od kmetstva i put do bolje budućnosti. *Ezan* se bavi temom turske Slavonije u šesnaestom stoljeću i rekonstruiranjem života pojedinca toga doba. Muhoberac u osvrtu na roman *Ezan* navodi da se u romanu iznose sjećanja „velom ispovijedi, roman se usidruje u godinu 1530. u blizini bosanske Jablanice kad je maleni dječak Luka bio istrgnut iz majčine ruke kako bi svojim dječjim životom platio turski danak u krvi i postao Ibrahim, zaboravivši majčin jezik i postavši sudionikom druge, nepoznate sredine, čiji jezik ne govori, ubrzo prihativši nove figure oca i majke.“ (Muhoberac, 2019). Roman prikazuje sliku turske Slavonije 16. stoljeća predočujući događaje iz vizure Ibrahima koji pripovijeda svome sinu Deniz u posljednjem pokušaju udjeljivanja mudrosti te razotkriva vlastitu dušu i sjećanja u pokušaju pronalaska spokoja. Ibrahim u svojoj ispovijesti donosi iskustveno pamćenje vlastitoga života, kulturno pamćenje turske Slavonije i prikaze zaborava prvotnoga identiteta, jezika i kulture.

5.1.1. Pamćenje Slavonije pod Osmanskim Carstvom u *Ezanu*

Ezan kao povijesni roman spada u kategoriju pamćenja u književnosti gdje se prikazuje iskustveno pamćenje pojedinca i/ili kolektiva. U romanu je prikazana turska Slavonija pod vlašću sultana Veličanstvenog te odnos vjera unutar jedne nacije. Slavonija je bila pod feudalnom vlasti, seljaci su odgovarali osmanskim pašama kojima je sultan pripisao zemlju kao nagradu, plaću za njihovu službu Carstvu. Iako je današnje sjećanje na osmanska osvajanja negativno, sama autorica Ivana Šojat na temelju vlastitog istraživanja donosi podatak da su

Slavonci sami nudili vlastitu djecu za devširme kako bi djeci omogućili bolji i lagodniji život, nego što bi ga imali ako ne bi bili izabrani. Čak se i sam lik Ibrahima pita što bi bilo s njim da nije bio odabran. Uz odlazak slavonske djece u janjičare za devširme, Slavonija je plaćala svoj danak svojim bogatstvom i geografskim položajem. Tako je u romanu vidljiv prikaz plaćanja poreza oduzimanjem stoke, usjeva, žena i života te konstantnim napadima i bitkama koje su se vodile u Slavoniji:

„Bosanski paša tako je već sljedećega proljeća provalio u Slavoniju. Mi smo mu u ispomoć pohitali tek kad su već pali Očin, Začezan, a, tako mi svega, ako se dobro sjećam, i Valpovo i Pakrac pod jurišem njegovih akindžija, ali i martologa...“ (Šojat, 2018: 258).

No, uz razaranja Slavonije, Ibrahim sinu opisuje Slavoniju kao lijepu ravnicu te ističe i objašnjava bitnosti njezinog geografskog položaja:

„A Slavonija ti je, moram priznati, i lijepa i mučna, toliko ravna da imaš dojam da putuješ i stojiš istodobno dok hodiš putovima koje su još rumelijski carevi podignuli kako bi njihove vojske nesmetano branile granice velikoga Carstva“ (Šojat, 2018: 267).

U svojim prisjećanjima Slavonije, Ibrahim ističe važnost položaja Slavonije i njezine prometne povezanosti za obranu granica Osmanskoga Carstva od neprijatelja. Usto, u romanu se ističe i važnost Slavonije kao mjesta sučeljavanja kulture. Ibrahim u svojem pripovijedanju ističe kulturu koja se razvila dolaskom Osmanlija u Slavoniju. Ibrahim navodi da je Osijek postao mjesto trgovanja i raznih sajмова na kojima su prikazani razni, Slavoncima do tada nepoznati proizvodi. Na ulicama Osijeka čuju se razni jezici, uz nove boje i mirise, a time se širi kulturni kontakt Slavonije i Slavonaca s drugim i novim kulturama:

„Uz one krvopije, život je u Slavoniji bujao, pa je bilo obilja plijena za sokolove. (...) volio sam tumarati sajmištem, onim najvećim, kako sam ti već rekao, uživati u mirisima i bojama, u glasovima i jezicima. Jer, trgovci su ti, sinko, poput pčela, koje nijedna granica, nijedan rat ne može zaustaviti“ (Šojat, 2018: 271).

Uz isticanje važnosti i ljepote Slavonije, Ibrahim se osvrće i na odnos Slavonaca i Osmanlija. Ibrahim ističe strah kao glavnu emociju koju su Slavonci prikazivali u kontaktu s Osmanlijama:

„Zanimljivo je međutim kako se raja u Osijeku, nekadašnjem posjedu budimskoga kaptola, ipak više plašila mene, a, čini, se i vazda uznemirenog Tirisa, nego Karalika“ (Šojat, 2018: 271).

No, u romanu se također prikazuje i život Slavonaca i kršćanina koji su dolaskom Osmanlija bili istisnuti iz gradova i prisiljeni živjeti i trgovati izvan zidina. Ibrahim se, u svojim opisima prostora i prisjećanju života s Vasilisom, osvrće i na udaljenost kršćanskih naselja od gradova prepunih Osmanlija. U svojem pripovijedanju o odnosu kršćana i Osmanlija, Ibrahim ističe tu udaljenost:

„(...) dok smo koračali kroz četvrt trgovaca, preko sajmišta prema mjestu gdje su, visoko iznad Dunaja, franjevci podignuli samostan i crkvu, za koju mi je rekla da je podignuta u čast uznesenju Marije, majke pejgambera Isse“ (Šojat, 2018: 292).

Kršćani su plaćali harač i porez kako bi mogli nesmetano održavati vjerske obrede. Usprkos plaćanju poreza i harača, kršćani su, a posebice franjevci, bili metama nasilja osmanske vojske koja je svoju mržnju i diskriminaciju prema drugim vjerama pokazivala kroz ubojstva, silovanja i spaljivanje imovine.

„Naime kad smo se zaputili prema Osijeku, kod kojega se preko hirovite Drave (...) po padišahovu nalogu ponovno trebao podignuti pontonski most, Ajdin i Idriz nisu mirovali (...), na kukavnoj čistini gdje je kršćanska raja tovila svinje hraneći ih žirovima, a oni poturčeni, uvijek sumnjivo caru odani više zbog harača i sigurnosti, a manje zbog ljubavi velike ili vjere, ubirali su škrtu ljetinu i sakupljali drva, što za građu, što za potpalu“ (Šojat, 2018: 269).

Iako su Osmanlije širili i nametali svoju islamsku vjeroispovijest pokorenim narodima, u *Ezanu* imamo prikaz suživota vjera unutar Osmanskoga Carstva. Kako se u romanu prikazuju čin jutarnjeg klanjanja i molitve, tako imamo i opis i prikaz franjevačkih crkvi i samostana te čina molitve. Kršćanska se vjera u romanu vezuje uz lik Vasilise koja je kao beba ostavljena pred vratima srijemskog manastira te je odgajana u kršćanskoj vjeri i štovanju Isse. Ona je, usprkos braku s Ibrahimom koji je preobraćen na islam, njegovala svoju vjeru molitvom, pogotovo kada su imali problema sa začecem:

„Rekoh joj kako se čudio trgovcima koji kroza sve ograde prolaze ne bi li zaradili, a ona se nasmiješila i kazala kako joj se ipak čini da ovuda najviše prolaze vojske i razbojnici. (...) Fratri su me ispred samostana čudno gledali, pa sam Vasilisu pustio

neka sama priđe crkvi, koja se doimala većom od svih koje sam dotad imao prilike vidjeti...“ (Šojat, 2018: 292).

Iako je u romanu prikazan „suživot“ vjera, ipak je u *Ezanu* prikazana netrpeljivost i segregacija među vjerama. Islamski dio stanovništva pripadnike drugih vjera nazivao je đaurima, pejgamberima i Jahudilerima, izrazima koji označavaju status 'krivovjernika' u Carstvu. Pripadnici drugih vjera, osim islama, tretiraju se kao Drugi, kao marginalizirani dio društva koji se bori za opstanak, koji se osjeća odbačeno i koji osjeća sramotu pod stigmom vjere. No, ta netrpeljivost osjećala se i s kršćanske strane koja se opirala Osmanlijama:

„Kršćani ih spaljuju', rekao mi je pogledavši prema kitnjastome pročelju hrama podignutog u čast jednoj smrtnici. (...) 'Uzdaju se u ljubav koju im je povjerio Issa, a spaljuju sve što misle da bi moglo ugroziti njihovu vjeru. Kao da je vjera slama.' Ispričao mi je kako je pročitao njihovu Knjigu i kako u njoj ne vidi nikakva prijepora. Izuzmemo li to što pejgambere slave kao Sina Božjeg. 'Ljubi neprijatelja svog, tako veli njihov Spasitelj. A oni nas mrze.' 'Zaposjedamo im zemlju', nasmiješio sam se“ (Šojat, 2018: 287).

U *Ezanu* je prikazana izgradnja kulturne baštine Slavonije prikazom izgradnje osječčkog mosta kojim je Osijek postao ključno sjedište „sandžaka, kadiluka, kapetanije i nahije“ (Vujić, 2010: 19). Hrvatska enciklopedija ističe Sulejmana Kanunija kao velikog graditelja. Za vrijeme njegove vladavine izgrađene su mnoge džamije, medrese, biblioteke, zgrade za socijalno ugrožene i mostovi. Najpoznatiji mostovi koje su sagrađeni mostovi su u Mostaru i u Osijeku, čija je izgradnja prikazana u romanu:

„A izrastao je i onaj preko Drave, koji odnosi sve pontonske mostove, preko močvara koje se na nju nadovezuju, ustajalom vodom povezuju rijeku koja o proljeću počesto plavi Osijek i Dunaj, koji doista bruji poput najviših planina. Gradnji tog drugog mosta s lijeve je obale, od Darde, pristupio pečuški sandžakbeg Hamza, dok mu je s desne obale upomoć priskočio požeški sandžakbeg Nesuh. I sam si vidio kako to nije običan most, nego je čudo koje ponad voda i gliba hodi poput Isse“ (Šojat, 2018: 338).

„Uoči posljednjega pohoda na Beč 1566. Sulejman I. Veličanstveni sagradio je kraj Osijeka, za prelazak vojske iz Slavonije u Ugarsku, znameniti most prema projektu M. K. Sinana. Most se protezao od današnje Tvrđe u Osijeku do Darde u duljinu od približno osam kilometara, a bio je širok oko šest metara. Sulejmanov most ušao je u povijest kao jedan od

najduljih mostova na svijetu, a njegovi su ga suvremenici nazivali „osmim svjetskim čudom“. Godine 1664. dijelom ga je zapalio hrvatski ban Nikola VII. Zrinski, a uništen je bio 1686. godine tijekom Velikoga (Bečkog) rata za oslobođenje“ (Hrvatska enciklopedija, O *Sulejman II. Kanuni*).⁴

Iako je *Ezan* roman iskustvenog pamćenja i priča se iz vizure pojedinca, pronalaze se elementi kulturnog pamćenja Slavonije i kršćana. Slavonija je u romanu prikazana kao punkt spajanja osmanske i kršćanske kulture, a glavni dijelovi kulture uviđaju se u opisima crkvi i izgradnje mosta koji su i dandanas glavni dio kulturne baštine.

5.1.2. Iskustveno pamćenje u *Ezanu*

Ezan je roman ispričan iz vizure Ibrahima koji se na samrti odlučuje prisjetiti svojega života i ispričati povijest svome sinu kako bi ga po posljednji put podučio i pripremio za život. Prema Duriću, Neumann definira tipove pripovjedača kao iskustvenoga/zapamćenoga Ja i pripovjednoga/prisjećajućega Ja (2016: 54). Ibrahim je tip pripovjedača koji je nepouzdan zbog naracije u prvome licu, no on je usto i prikaz iskusnijeg pripovjedača koji iz „sigurne pozicije sadašnjosti ima mogućnost propitivanja, preosmišljavanja i (re)interpretiranja prošlosti“ (Ibid: 55). Ibrahim svoju priču iznosi u kronološkim analepsima koju Neumann ističe kao „najznačajniju odrednicu jer ono stvara dojam koherentne i zaokružene naracije – životne priče“ (cit. u: Durić, 2016: 53). S pričanjem svoje životne priče Ibrahim započinje nakon sna koji je okidač za sjećanja:

„(...) Četrdeset ću ti dana pripovijedati sebe i mater tvoju, a ti zapisuj. Ili nemoj. Kako ti je već po ćeifu. (...) Pa, eto, znadem. Jer imam vjere. Jer znadem da smo bez vjere ništa – samo kamen po kojemu svatko bilo čim oštrim može zapisati što god mu se prohtije. Ili zrak što ga vjetrovi nose, daju mu ili oduzimaju glas“ (Šojat-Kučić, 2018: 13-14).

Uz san kao okidač za prisjećanje, spominju se i Slavonija i rijeka te sam okus i miris, vode, rijeke kao okidači određenih sjećanja. Voda je važan okidač za Ibrahimova sjećanja, ona povezuje njegovo djetinjstvo, odrastanje, ratovanja i sadašnjost. Voda je u djetinjstvu

⁴ *Sulejman II. Kanuni*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Preuzeto s: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58713> (pristup: 26. svibnja 2021.)

predstavljala strah, sigurnu smrt, koju mu je njegova, sada već zaboravljena, majka utjerivala u djetinjstvu:

„Kroz glavu mi je protutnjala mama, a s njom i misao na smrt. Voda donosi smrt. Mama mi je tako govorila. Voda, prištevci, groznice koji iz nje izvire, utapanja, virovi, gazovi od kojih te matica odvede da te više nikad ne pronađu, pa u zelenu ili sivu vodu bacaju vjenčiće cvijeća“ (Šojat-Kučić, 2018: 27).

Voda predstavlja njegovo odrastanje, ona je prva turska riječ koju nauči u novome životu te je time voda postala točka koja je označavala kraj djetinjstva, ali početak nečega novoga:

„Mensur me, (...) spustio s konja kad smo sasvim prišli vodi. I sam je sjahao, sagnuo se do mojega uha i tiho mi, valjda da nitko ne čuje, došapnuo: „More.“ Njegovo disanje šumjelo mi je u ušima. Ili je to bio vjetar koji se kotrljao preko vode i prelijevao se preko konja i naših glava, vijoreći našim čakširama kao barjacima. (...) „Deniz.“ More je bilo prva riječ novoga jezika koju sam naučio“ (Šojat-Kučić, 2018: 35).

Voda također, uz novi život, predstavlja i pročišćenje od grijeha. Ibrahim posebice ističe ispiranje grijeha, nečistoće s kože, ponajviše s ruku, pri pripremi za jutarnju molitvu. Ibrahim je svjestan vlastitih grijeha: silovanje, ratovanje, ubojstvo i ponos te na kraju svojega života traži utjehu u vodi kao pročišćenje kako bi se čist i nevin mogao pridružiti svojim u zagrobnome životu:

„Sutra ćeš s mene oprati sav glib, sav znoj i prašinu koje sam putem na koži sakupio. Posljednji put vidjet ćeš moje lice, koje te molim da zaboraviš. Molim te da me pamtiš onakvim kakav sam bio dok sam te vidio, premda te posljednjih pet godina više ničemu rukama nisam mogao poučiti“ (Šojat-Kučić, 2018: 365).

Budući da je iskustveno pamćenje slično komunikacijskom pamćenju Jana Assmanna, *Ezan* se temelji na samoj radnji komuniciranja između dviju generacija, starije iiskusne te mlađe i neiskusne, gdje iskusna generacija pokušava poučiti i prenijeti znanje, a time i pamćenje, na neiskusnu generaciju. U toj komunikaciji između generacija može se uočiti i element arhiva, čija je funkcija očuvanje sjećanja, a koji Ibrahim otvara kako bi prenio na sina sjećanja i znanja. Ibrahima u toj situaciji smatramo arhivistom, čuvarom sjećanja, koji svojom

ispovijesti otvara arhiv i Denizu daje pristup sjećanjima te mu zadaje zadatak očuvanja tih sjećanja i vlastitoga identiteta:

„Čovjek ti je, sinko, poput bisaga s kojima krene u pohod. Bisage nikad nisu iste nakon svega. Sami biramo što ćemo i kako u njih utupati, hoćemo li biti siti, bogati ili mrtvi. No, dobro, griješim kad tako olako govorim o smrti. Ona, doduše, u miru ovisi samo o nama, no ovisi i o spretnosti neprijateljeve ruke i Allahovoj odluci koliko ti vremena dopušta da traješ. Osim toga, nije ni smrt ono što sad misliš“ (Šojat-Kučić, 2018: 55).

Prepričavanjem sjećanja, Ibrahim svome sinu Denizu iznosi promišljanja o tim sjećanjima i retorička pitanja o drugačijim putovima na raskrižju vlastita života. Iako iznosi vlastita sjećanja, Ibrahim se ponaša kao promatrač vlastitih sjećanja i povijesti. On je okosnica mikroplana i makroplana pamćenja koji se međusobno isprepleću i ukrštavaju te oni predstavljaju temeljan narativan integrativan čimbenik, što svjedoči o tome da je individualno neodvojivo od kolektivnoga ponajviše jer pamćenje kolektiva i kulturno pamćenje proizlaze iz pamćenja pojedinca. Kroz Ibrahimovu ispovijest sinu on mu prenosi glavne pouke koje je naučio od ljudi, situacija i iskustava, pripremajući sina tim poukama i vlastitim mišljenjima na neizvjesnu budućnost koja ga čeka nakon Ibrahimove smrti:

„Mislim, sine, da čovjek nije ni svjestan da umire kad se prestane čuditi, da ga ravnodušnost ćefinom omota, pa samo obnevidio putuje kroz maglu iz koje ga više ništa ne može dozvati. Kao i u smrti, nema ondje više ni straha, ali ni svjetla“ (Šojat-Kučić, 2018: 54).

Iako Ibrahim kroz prisjećanja shvaća da su mu životna iskustva i pogreške koje je napravio u životu pomogle u oblikovanju identiteta, on je u odgoju Deniza pokušavao igrati ulogu zaštitnika i spriječiti ga da bude povrijeđen. Zbog toga Ibrahim na samrti uočava da je Denizu trebao dati slobodu da sam iskusi čari života i da se sam definira kao čovjek:

„Samome sam sebi valjda neprestano ponavljao kako želim spasiti sina i podati mu bolji, bezbrižniji život. Bio sam sebičan. Uskraćivao sam ti tvoju zadaću i bio bijesan na sve koji bi mi govorili kako griješim. A uskratio sam ti hrabrost i snagu da se boriš, penješ ili padaš. Prema vlastitoj kobi. Uskratio sam ti tebe samoga, neka mi Allah halali sad kad sam progledao“ (Šojat-Kučić, 2018: 172).

Razgovorom Ibrahim iznosi vlastitu biografiju i osjećaje vezane uz događaje, no usto on iznosi i povijesne činjenice te biografiju povijesnih ličnosti koje je imao priliku upoznati i iznosi i svoje dojmove o njima i kako su oni utjecali na njegov identitet i život. Ibrahim razgovorom rekonstruira događaje te ih promatra s određene distance:

„Demirdžijo, od sad ćeš kovati i sudbine ratnika u svome buljuku.' Pružio mi je pera kao da mi predaje breme. 'Budi častan, buljubašo.' Nasmiješio se Demir i brkovi su mu se zadigli iznad bijelih zuba. (...) Tek nakon što me Mensur, prišuljavši mi se s leđa, udario šakom posred kraljeznice, prihvatio sam jaram vodstva, zbog kojega će me srce još jače boljeti nakon Sigeta“ (Šojat-Kučić, 2018: 280).

„Sijeci!' zagrmio je paša serasker, a ja sam, tako mi svega, pomislio da će Nikola oživjeti, ustati i uteći. (...) Sad si mislim kako bi mudri padišah možda drukčije postupio, jer bi znao da se baš tako rađaju mučenici i legende o njima. Ili bi dopustio neka se poput barjaka razvije priča o junaštvu čovjeka kojemu su odrubili glavu kao konjokradici i lopovu“ (Šojat-Kučić, 2018: 344- 345).

Prema Halbwachsu, individualno je pamćenje detaljnije i bogatije jer se odnosi na sjećanja koja se temelje na aktivnom iskustvu (cit. u: Durić, 2018: 23). Odnosno, ono se ponajviše temelji na osjećajima, a ne na sjećanjima. Budući da su osjećaji glavni pokretači procesa pamćenja, normalno je da su sjećanja uz koja su vezane jake emocije bolje očuvana u pamćenju, nego ona sjećanja uz koja nisu vezane emocije. Ibrahim kroz sjećanja prenosi i osjećaje ljubavi prema obitelji koju je stvorio u svojem životu od ljudi koji su ga oblikovali te im svojim prisjećanjem zahvaljuje i izjavljuje ljubav zbog svega što su učinili za njega i što su ga naučili. U sjećanjima zahvaljuje Hatidži koja mu je bila kao majka, žena koja ga je odgojila, primila u vlastiti dom i naučila ga nježnosti i mudrosti:

„Dobri moj Ibrahim', rekla je glasom mekim poput svilene marame. (...) U čudu sam je gledao. Kao majku. Nisam odmah ni primijetio da sam porastao veći od nje, a nije je bilo samo desetak mjeseci“ (Šojat-Kučić, 2018: 101).

Uz Hatidžu, Ibrahim se u sjećanjima zahvaljuje i Mensuru koji je preuzeo očinsku ulogu u Ibrahimovu životu. Mensur je bio prva osoba koju je upoznao u novome životu, odnosno on ga je i uveo u sudbinu janjičara:

„Znam da su Mensur i njegovi dvadesetak ljeta ranije, začuđeni onako kako bijah i ja, prošli istim ovim ili nekim sličnim putom. (...) Njihov je smijeh bio nekako očinski dobronamjieran kad pokraj konja padoh nemoćan da se osovim na noge koje me nisu slušale“ (Šojat-Kuči, 2018: 33).

Uz ljubav prema Hatidži i Mensuru, Ibrahim u svojim sjećanjima ponovno proživljava zaljubljanje u Vasilisu i uz nju veže najjače emocije:

„Nisam mu htio priznati da ima snova u kojima svlačim Vasilisu. Nisam mu htio priznati ni kako osjećam da nas vežu nevidljive, neraskidive niti. Poput čovjeka i onog što vidi u ogledalu. Htio sam mu pripomenuti i (...) ono o duši koja se neprestano vraća i iznova, u drugim tijelima, na drugim položajima i mjestima susreće one koje je prije upoznala. Htjedoh čak reći i da mislim da mi je Vasilisa nekoć bila netko blizak, netko bez kog nisam mogao“ (Šojat-Kuči, 2018: 287).

Iako je Ibrahim intradijegetski-homodijegetski pripovjedač, on pokušava u svojoj naraciji iznijeti cijelu priču, koliko god ona bila bolna ili pogubna za njegov ugled i percepciju o njemu. Ibrahim je svjestan svojega identiteta kao Ibrahim/Luka – Luka iz Ostrošca, Ibrahim Buljubaša, Luka Buljubaša, Luka u podnožju Prenja – i s prisjećanjem samo potvrđuje dijelove identiteta. Sjećanja koristi kao alat kojim prenosi pamćenja na ljude, događaje i povijest svome sinu kako bi osigurao očuvanje pamćenja i spremnost mlađe generacije za svijet. Sjećanjima Ibrahim po posljednji put osvještava i sprječava zaborav ljudi koji su mu pomogli u oblikovanju identiteta. Iako Ibrahim na događaje u svojem životu gleda s određene distance i promišlja o drugačijim putovima u životu, on ipak shvaća i potvrđuje da je život koji je proživio ispunjen i da je njegov identitet zaokružen.

5.1.3. Zaborav kao bijeg

Iako je *Ezan* roman sjećanja, postoji zaborav kojim se štiti psiha i ostala sjećanja od traume. Trauma je sveprisutna i ona je oblikovala Ibrahimov identitet. U *Ezanu* se zaborav koristi kao bijeg, bio to bijeg od grijeha, traume ili bijeg od sudbine, prošlosti, on pokušava smanjiti pritisak na psihu te Ibrahim odabire sjećanja koja bi utjecala na njegove odluke i promijenila mu percepciju vlastitoga ja. Modeli zaborava koji se pronalaze u romanu su brisanje, šutnja, prikrivanje, ignoriranje i gubljenje, iako se modeli zaborava koriste za stvaranje amnezije, u ovome romanu svrha modela nije amnezija već sprječavanje uništenja identiteta

koji je Ibrahim stvorio u novome životu. Zaborav se koristi za zaštitu identiteta, ali i sprječava da se društvena percepcija Ibrahima ne promijeni. Iako Ibrahim uviđa da je imao bolji život zbog danka u krvi, taj događaj je i dalje trauma za njegov prošli identitet Luke. Uz modele zaborava, u romanu imamo prikaze raznih oblika zaborava koji su kreirani kako bi se smanjio utjecaj traume na psihu pojedinca i društva.

Prvi oblik zaborava koji se uočava u *Ezanu* konstruktivno je zaboravljanje koje se očitava u brisanju Ibrahimova prvoga identiteta – Luka. Luka je bio običan dječak iz mjesta blizu bosanske Jablanice kojega je sudbina prodala kao danak u krvi, što je dovelo do brisanja njegova identiteta i zamjene s novim. Konstruktivno zaboravljanje služi za zaborav starog identiteta i njegovo zamjenjivanje novim kako bi se omogućio odmak od prošlosti i potaknuo zaborav. Modeli su zaborava koji potiču konstruktivni zaborav brisanje, promjena funkcije i gubitak jer dolazi do gubitka prijašnjeg identiteta i pamćenja. U *Ezanu* ne postoji prikaz potpunog konstruktivnog zaborava, već djelomičnog zaborava. Luka, preimenovan u Ibrahima, nikada u potpunosti nije zaboravio svoj prvi identitet, uvijek je bio svjestan svojega imena, ali je zaboravio imena svoje majke, oca i braće:

„Sjećam se da me mati čije sam ime zaboravio (...) Rjeđe ipak čujem taj glas koji je možda glas moje matere koja za mnom više, nadglasava štropot drvenih kotača kola koja me odvoze: „Luka, sine, Luka! Ne zaboravi si ime, kao ni glavu na ramenima zadržati!“ Ne sjećam se njezina lica. Ne zato što sam zaboravio, nego zato što nisam htio pogledati (...) Ne sjećam se međutim zagrljaja. Ni oca. Oca se nikako ne uspijevam sjetiti.“ (Šojat-Kuči, 2018: 15-17).

Luka se nikada nije mogao sjetiti imena prve obitelji, ali se sjećao prvoga imena kojega je koristio kao nit vodilju u novome životu. Došlo je do promjene funkcije imena, ime *Luka* više nije imalo funkciju identificiranja, već je ono postalo simbolom Ibrahimove prošlosti i podrijetla, a ime *Ibrahim* preuzelo je identifikacijsku funkciju. Luka mu je služio kao podsjetnik da nikada ne zaboravi svoju prošlost i da uvijek ima razumijevanja za druge. Zbog toga djelića staroga identiteta, Ibrahim je štitio i okruživao se s ljudima koji su bili drugačiji od ostatka društva Osmanskoga Carstva.

Defenzivno i sudioničko zaboravljanje manifestira se u šutnji vezanoj uz scenu silovanja Amire. Defenzivno se zaboravljanje koristi za zaštitu počinitelja, a ne žrtve te se tim oblikom zaborava sprječava ozdravljenje žrtve od traume. Ibrahim, počinitelj silovanja, šuti o činu

silovanja Amire jer se želi zaštititi od kazne i spriječiti uništenje vlastitoga ugleda u društvu i obitelji, ne mareći pri tome o Amirininim osjećajima i njezinoj traumi:

„Sinko moj, vino tad, nažalost, nisam samo liznuo, nego su mi ga još nekoliko puta nadolijevali, pa bi moj zaborav te večeri iz koje za sobom vučem samo buku smijeha i pjesme bio poput mračna prokopa rudnika da se ne sjećam onoga što bih uzalud htio zaboraviti. Kad pođoh spavati naime, ispred svoje sobe sretoh Amiru (...) Ne sjećam se više rekoh li išta, a i da rekoh, to nije moglo biti ništa pametno, nego na krhku Amiru slatkoga glasa nasrnuh kao vepar. Ugurah je u svoju sobu, bacih je na svoj minder, počeh joj čupati odjeću“ (Šojat-Kučić, 2018: 108).

Ibrahim je uz sam čin silovanja pokušao zaboraviti i Amirin glas, odnosno samu Amiru zbog osjećaja sramote i stida koje osjeća zbog silovanja. On shvaća da je nanio traumu Amiri, no ne može si dopustiti da ispravi to jer zna da će tada biti odbačen iz svoje druge obitelji i da će si uništiti ugled:

„Sanjao sam je. Nisam ti rekao. U snu se nagnula nad mene kao da će me poljubiti. Nije me poljubila, nego mi je zurila u oči toliko dugo dok joj se oči nisu razlile u gustu i sivu, sasvim mirnu vodu. „Zbog tebe me nema“, začuo sam glas iz te vode, njezin hrapav, a opet baršunast i podatan glas. I pjesmu sam zatim čuo, nekakvu tužaljku koju mislim da je baš ona pjevala, ona kojoj sam glas u pjesmi odavno u tišini zaboravio“ (Šojat-Kučić, 2018: 348).

Terapeutsko zaboravljanje uočavamo u posljednjem poglavlju, odnosno u posljednjem danu Ibrahimova života gdje on moli Deniza da ga zaboravi u njegovim posljednjim trenucima i da ga pamti kao oca, a ne kao bolesnika:

„Sutra ćeš s mene oprati sav glib, sav znoj i prašinu koje sam putem na koži sakupio. Posljednji put vidjet ćeš moje lice, koje te molim da zaboraviš. Molim te da me pamtiš onakvim kakav sam bio dok sam te vidio, premda te posljednjih pet godina više ničemu rukama nisam mogao poučiti“ (Šojat-Kučić, 2018: 365).

5.2. Pamćenje Drugog svjetskog rata u *Unterstadtu*

„Roman *Unterstadt* prikazuje priču građanske obitelji njemačkih korijena u Osijeku od početka do kraja dvadesetog stoljeća kroz sudbine četiriju generacija žena – Katarinine prabake Viktorije Richter, Katarinine bake Klare Schneider, Katarinine majke Marije Pavković i same Katarine – gdje se isprepleću njihove propale iluzije, odgoj djece te povijesni događaji koji ih nemilice šibaju. Preko likova žena u obitelji i sukoba generacija prikazuje se svijet u kojem se često događaju najgore ili najbolje moguće stvari. Osnovna je tema romana skrivanje od prošlosti, od događaja, njihovo prešućivanje koje dovodi do traume i nerazumijevanja“(Fraktura, *O Unterstadtu*).⁵ U *Unterstadtu* se povijest prvo prikazuje u sadašnjosti u obliku Katarininih traumatičnih sjećanja iz djetinjstva, a zatim se postupno produbljuje dok se ne otkriju svi događaji tijekom Drugog svjetskog rata te se time dobiva uvid u kulturu osječkih Nijemaca prije, za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata.

5.2.1. Pamćenje osječkih Nijemaca u Drugom svjetskom ratu

U *Unterstadtu* je prikazano kolektivno pamćenje osječkih Nijemaca za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata. Kao što je već prije navedeno u radu, kolektivno pamćenje se, prema Janu Assmannu, dijeli na komunikacijsko pamćenje i kulturno pamćenje. U ovome romanu vidljiv je prikaz obiju vrsta kolektivnog pamćenja. Komunikacijsko pamćenje očitava se u Katarininom razgovoru s Jozefinom koja joj priča sudbinu obitelji za vrijeme Drugog svjetskog rata, no i nakon rata za vrijeme Jugoslavije. Jozefina Katarini otkriva obiteljske tajne koje mijenjaju Katarinin identitet. Kulturno pamćenje očitava se u prikazu života, kulture i sudbina osječkih Nijemaca za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata.

Unterstadt je ispričan iz triju narativnih vizura ženskih likova – Viktorije, Klare i Katarine – te se ti narativni pravci stapaju u jednu priču o obiteljskoj sudbini i sudbini društva. Tim stapanjem naracija u tekstu ostvaren je učinak zaokruženosti priče. Između Prvog i Drugog svjetskog rata prikazuje se život i održavanje kulture osječkih Nijemaca. Očuvanje nacionalne svijesti i kulturne tradicije prikazuje se u svakodnevnim ritualima i aktivnostima, materijalnom i duhovnom naslijeđu njemačkog jezika i kuhinje. Materijalno naslijeđe je najveći prikaz njemačkoga duha u romanu: prostorije kuće uređene u njemačkom stilu koji se očitava u

⁵ Šojat, Ivana. *Biografija*. Fraktura. Preuzeto s: <https://fraktura.hr/autori/ivana-sojat> (Pristup: 8. 8. 2021.)

namještaju prepunom fotografija, svilenkastim tkaninama za presvlake, „Mamina muzejska izložba kiča od kristalnog posuđa“ (Šojat-Kučić, 2010: 46), „trosjed pretrpan raznim vezenim, heklanim i pahuljastim jastucima“ (Šojat-Kučić, 2010: 56) te trokrilni ormar koji se prenosi s generacije na generaciju kojega Katarina naziva „ulaštena grdosija“ (Šojat-Kučić, 2010: 32). Naravno njemački duh prikazuje se i u davanju njemačkih imena (Adolf, Klara, Greta) te i u oblicima obraćanja u obitelji (*Frau, Mutti, Opa*), no uz njemačku kulturu prikazuje se i esekerska kultura preko pripreme raznih jela – „krompir-cušpajz i ajnpren-juha“ (Šojat-Kučić, 2010: 174).

Dolaskom Drugog svjetskog rata tradicija i kultura osječkih Nijemaca mijenja se, odnosno gubi se jer usredotočenost prelazi na preživljavanje rata i politiku. U romanu se prikazuju sva politička stajališta, nacisti, partizani i neutralni za vrijeme Drugoga svjetskoga rata te se prikazuju i posljedice tih uloga u novome režimu. Zapravo, u priči bake Klare vidi se prikaz svih političkih stajališta unutar jedne obitelji. Klara i njezina majka Viktorija u sebi su se nadale da će rat zaobići Osijek i da će se život nastaviti kao i prije:

„Viktorija je nekako mislila, potajno se ufala kako će rat i ovaj put zaobići grad, zadržati se na prostranim ledinama istočne i sjeveroistočne Europe, da će se pruske, ruske i austrijske ili turske konjice ponovno sudariti negdje daleko...” (Šojat-Kučić, 2010: 326).

No, rat nije zaobišao Osijek te je mir kojem su se nadale uništen, a time i njihova obitelj, glasnim pucnjevima bombi:

„Dana 14. lipnja iste godine do Osijeka su sa zapada doletjeli Saveznici. (...) Premda im je meta bio magazin benzina, a po nekima i kožara, bombe su se preko gradskih ulica rasule kao špekule. Pogođeni su mlinovi, preparandija, zakladna bolnica” (Šojat-Kučić, 2010: 290).

Vujić navodi da „Nailazimo i na podatke koji govore o Osijeku i životu u to vrijeme, npr., 14. travnja 1945. ušli su partizani u grad, Osječani su načinili drveni plot od Retfale do Donjeg grada koji je grad štitio od pucnjave 'Bugara' gdje su tako nazvali Bugare, Ruse i sve one koji su napadali grad s te strane Drave, šetnje parkom, odlasci u kazalište ili kino, Gradski vrt gdje su se održavali koncerti. Opisana je konfiskacija, odvođenje u logore, život u logoru (...)” (Vujić, 2010: 2).

Klara i Viktorija predstavljaju političku neutralnost, preko Klarine priče dobivamo pokušaj neutralnog pogleda na politiku rata. Klara pokušava ostati neutralna u raspravama o pravim stranama u ratu zbog 'mira u kući' i majke Viktorije, no dok gleda rasprave brata Adolfa: „Već početkom svibnja Adolf je na sebe navukao mrku odoru slavonske SS-postrojbe i časničke čizme“ (Šojat-Kuči, 2010: 219)., i sestre Grete, crna ovca obitelji koja je dane provodila u kazalištu i koja se pridružila partizanima, osjeća da je Adolf u krivu, ali to izravno ne pokazuje te se ne želi pridružiti niti jednoj strani u ratu:

„Klara je poput majke samo kimala (...) kad god bi Adolf u blagovaonici (...) počeo slavodobitno govoriti o pobjedi arijevske civilizacije, svijetu koji netko konačno mora očistiti od gamadi, kada bi govoreći o Židovima, Romima, komunistima, maloumnima, deformiranima (...) Klara bi se ježila i kočila, ali i šutjela“ (Šojat-Kuči, 2010: 221).

Iako je Klara pokušala ostati neutralna, ona je sama uviđala zlo u nacizmu, no zbog odnosa i „mira“ u obitelji nije ništa naglas govorila „Jer bilo joj je gotovo neugodno, osobito zato što je i sama uspjela vidjeti u što se posljednje dvije godine prometnuo pokret koji je trebao biti svjetionikom velike njemačke kulture, a nakon što se u njega uselio duh Trećega Reicha, onoga, kako ga je Greta zvala, histeričnoga kolerika Hitlera“ (Šojat-Kuči, 2010: 154).

Usprkos svojoj neutralnosti, Klara i svi osječki Nijemci bivaju ubijeni ili zatvoreni u logore što se saznaje preko Jozefinine ispovijesti o sudbini Nijemaca u režimu bivše Jugoslavije, a preko Klarinog pripovijedanja saznajemo i o sudbini njezine obitelji nakon rata:

„Dragovoljno zatočene u kući, Klara i Viktorija s djecom su tako dočekale kamione koji su u noći sve do zore kružili ulicama i skupljali sve koji su, kako su partizani papagajski ponavljali, surađivali s okupatorom“ (Šojat-Kuči, 2010: 369).

Klara svojim pripovijedanjem donosi sjećanja na progon, stigmatiziranje vlastite obitelji i pripadnika njemačke nacionalne manjine u poslijeratnom razdoblju. Nakon rata mnogi su osječki Nijemci, pa tako i Klara, ostali bez imovine i slobode te su protjerani u logore u kojima su preživljavali u nehumanim uvjetima. Klara u svojem pripovijedanju donosi sjećanja puštanja iz logora i odnosa društva prema njemačkoj nacionalnoj manjini:

„No opet kao da se netko surovo našalio: pustili su ih 'kući', kamo se više nisu mogle vratiti. Frau Jozefina završila je u švajneraju vlastite kuće. Majka Viktorija u svoju kuću nije uspjela ni ući, samo su joj kroz prozor izbacili raskupusani

molitvenik koji je kao prvopričesnica četrdeset jednu godinu prije dobila od oca i majke... Ništa, ništa više. Otjerali su je kao psa” (Šojat-Kučić, 2010: 373).

Uz ilustraciju njemačke kulture i tradicije, prikazana je kultura Osijeka koja se isto promijenila dolaskom i svršetkom Drugog svjetskog rata. Sabljčić i Oswald u svojem radu *Cultural Memory in the Novel Unterstadt by Ivana Šojat-Kučić* ističu da je „1945. Osijek pretvoren u mjesto traume, mjesto za koje su članovi njemačke obitelji usko vezane i koje simbolično predstavlja cjelokupno srednjoeuropsko područje bivšeg Austro-Ugarskog Carstva“ (Sabljčić i Oswald, 2016: 116). Gradska arhitektura se poslije rata mijenja, odnosno zapušta se i raspada se pod vlašću partizana koji negiraju i preziru sve aspekte kulture Nijemaca:

„Strašno: i po dva stoljeća stare, gorde kuće nekadašnjih donjogradskih majstora, trgovaca, odvjetnika, liječnika, profesora, topli domovi ljudi zahvaljujući kojima je Essek, premda geografski u “pripizdini”, neprestano zapravo bio djelić “mitteleuropskoga” duha sada su se raspadali na očigled“ (Šojat-Kučić, 2010: 373).

Vladimir Geiger u svojem radu *Tematiziranje povijesti njemačke nacionalne manjine u suvremenoj hrvatskoj književnosti* ističe da su „nakon Drugog svjetskog rata, naziv Nijemac, Švabo, folksdojčער i slično, dobili krajnje negativno značenje, što je dovelo do toga da su djecu u školama učilo kako su upravo Nijemci oličenje svega zla koje je snašlo slobodoljubive jugoslavenske narode“ (Geiger 2012: 389). Tako se u romanu preko Katarinina prisjećanja na djetinjstvo donosi prikaz odgoja i učenja djece na osjećaje mržnje prema njemačkoj nacionalnoj manjini. Katarina svojom djetinjom naivnošću nije uviđala ništa loše u tom učenju, no odrasle osobe koje su preživjele rat i koje osjećaju breme stigme jesu:

„U školi me nisu dočekali samo slova i brojke nego i bratstvo, jedinstvo, jednakost, priče o partizanima, koji su do 1969. već uspjeli izrasti u mitska bića. Dok su djeca na trulome Zapadu imala Batmana, Supermana, Superženu, mi smo imali junake poput Ive Lole Ribara, Boška Buhe, zapravo čitavu gomilu njih kojima smo se pjesmom i zakletvama klanjali kao Rimljani larima” (Šojat-Kučić, 2010: 249).

U Katarininim prisjećanjima donosi se viđenje načina na koji je Tito oblikovao jugoslavensku politiku i načina na koji su se partizani odnosili prema Nijemcima nakon Drugog svjetskog rata. U svojem prisjećanju na djetinjstvo Katarina se prisjeća i osjećaja mržnje koju su partizani i njihove pristaše osjećali prema Nijemcima. Taj osjećaj mržnje prenosio se i na djecu koja su počela idealizirati partizane, a diskriminirati Nijemce. Jaz mržnje prema osječkim Nijemcima naglašavao se promjenom kazališnih premijera u ideologizirane filmove čiji je cilj

bio njemački narod prikazati u najgorem svjetlu, kao čudovišta. Također, taj jaz mržnje podupiran je bio i promjenom naziva ulica te se novim nazivima „brisao srednjoeuropski duh“ koji je bio zastupljen u *Unterstadtu*:

„I tad mi je deda dobrih pola sata, a možda i sat, pričao o partizanima, Titu na bijelome konju, 5. ličkoj, Kordunu, s kojega se preselio u slavonski glib, o šumama, gorama, okupatorima, petokolonašima” (Šojat-Kučić, 2010: 190).

Također, spominje se i televizijski prijenos tadašnjeg važnog nacionalnog događaja: Dan mladosti koji se „nije mogao promašiti” (Šojat-Kučić, 2010: 193) kao i Narodnooslobodilačka borba:

„'Zašto nemamo tog...tog ... Tita?' Baka me tada prvi i posljednji put prostrijelila pogledom. Bilo mi je hladno, naježila sam se. 'Zato, zato što...!' Baka je slovkajući sve glasnije izgovarala riječi, kao da će eksplodirati, kao ekspres-lonac...” (Šojat-Kučić, 2010: 192).

U romanu se prikazuje život osječkih Nijemaca u socijalističkoj Hrvatskoj unutar Jugoslavije. Preko Klarina i Viktorijina pripovijedanja iznesena je traumatična povijest obitelji za vrijeme Drugog svjetskog rata, a Katarininim pripovijedanjem iznesena su sjećanja na odnos partizana prema pripadnicima njemačke nacionalne manjine te na odgoj djece koji je širio osjećaj mržnje i diskriminaciju prema Nijemcima. Usprkos višenacionalnosti bivše Jugoslavije, osjećaj diskriminacije prema pripadnicima njemačke nacionalne manjine širio se na nove generacije, što je poticalo osjećaj drugosti kod pripadnika njemačke nacionalne manjine.

5.2.2. Autobiografsko pamćenje u *Unterstadtu*

Individualno, ponajprije autobiografsko pamćenje, sagledava se u romanu likom protagonistice Katarine i njezina prisjećanja djetinjstva. Budući da je vidljivo autobiografsko pamćenje, djelo se proteže dvama planovima: mikroplanom i makroplanom, koji se „međusobno isprepliću i ukrštavaju putem Katarine, koja predstavlja temeljan narativan integrativan čimbenik te svjedoči da je individualno neodvojivo od kolektivnoga“ (Durić, 2018: 83). Prostor se može smatrati glavnim pokretačem sjećanja u romanu jer sama pomisao na povratak u obiteljsku kuću i rodni grad budi poneka pozitivna, ali i negativna sjećanja. Prilikom

povratka u rodni Osijek protagonistica se u vlaku, razgovarajući sa staricom, prisjeća svojih bližnjih te uočava slične karakteristike između starice i njezine bake i majke:

„Zagledala sam se u njezine modre oči. Starica, koja će se poslije predstaviti kao baka Marica, nasmiješila mi se. I oči su joj zaiskrile, na trenutak su izgledale barem trideset godina mlađe od ostatka pogrbljenog i naboranog tijela. (...) I baka i mama imale su plave oči, gotovo jednake nijanse, no istodobno su se razlikovale kao nebo i zemlja” (Šojat-Kučić, 2010: 7).

Prostor je također glavna poveznica svih priča, odnosno svih narativnih linija. Kroz prostor grada Osijeka, ali i same kuće, imamo prikaz prolaska vremena i događaja koji nam svojim korištenjem i slikama naznačuju izmjenu pripovjedača, ali i stvaraju poveznicu među generacijama i narativnim linijama unutar tih prostora. Opisima grada i prostorija kuće iznosi se obiteljska priča kroz ženske likove.

U mikroplanu pripovjedač priča u prvom licu jednine, usredotočujući se na osobno iskustvo događaja. U većini slučajeva pripovjedačica u prvom licu ujedno je i glavna junakinja Katarina koja čezne za vlastitim postojanjem, ali kroz svoje pamćenje nailazi na razne prepreke. Protagonistica, služeći se prostorom kao okidačem prisjećanja, priča o svojim osobnim proživljavanjima u djetinjstvu:

“Svoju sobu nikada nisam doživljavala kao nešto svoje. Mama me nikada nije pitala kako bih željela da izgleda ta soba, koja mi je samo nominalno pripadala. Ona je u nju ugurala namještaj koji ni bojom ni izgledom nije bio mladenački, a na prozor objesila plastične (zapravo su bile najlonske, no ja sam ih posprdno prozvala plastičnima) zelenkaste zavjese, koje, čak i da sam ih pokušala zapaliti, kao što sam prijetila kada mi je bilo šesnaest, ne bi izgorjele, nego bi se jednostavno otopile i iscurile na pod” (Šojat-Kučić, 2010: 60).

Tim opisima prostora dobiva se uvid u Katarinin odnos s majkom, s kojom nikada nije imala dobar odnos, Katarina joj je uvijek predbacivala njezinu šutnju i ignoriranje te prijetvornu uljudnost prema drugima. Durić navodi da svako „sjećanje treba povoda pa se često ostvaruje u kontekstu materijalnih ostataka“ (Durić, 2016: 214) tako da se, uz prostor, koriste i fotografije kao još jedan okidač prisjećanja kojim se dobiva uvid u obiteljske odnose. Katarina s pomoću fotografija razotkriva obiteljsku istinu, a time čitateljima daje uvid u vlastite osjećaje. Opisom majke, protagonistica Katarina iskazuje svoj osjećaj nezadovoljstva prema rođenoj majci i te osjećaje iskazuje tek nakon njezine smrti:

„Mama je imala jedinstven i neponovljiv dar, bolje je i od koga drugoga znala svoditi ljude na ništarije, na prizemna bića bez iole duha. (...) Svima je, baš svima uspijevala pronaći mane, podvlačiti ih svojim gadljivim grimasama, naglašavati i svoditi ljude na banalne, ljigave detalje. (...) Zato mamu, baš nikada nisam molila da mi govori o ljudima s fotografija, o davnim, upokojenim članovima naše obitelji. (...)“ (Šojat-Kuči, 2010: 180).

Durić ističe da fotografije „imaju mogućnost da nas izravno povežu s prošlim iskustvima i događajima koje čuvaju za nas“ (Durić, 2016: 214). Pogledom na obiteljske fotografije, Katarina se prisjećala bakinih priča o njezinoj mladosti, ali i otkrivanju nekih novih, prvi put viđenih osoba i upravo u „bakinoj sobi Katarina pronalazi fotografiju koja je temeljni psihološki i memorijski okidač za prisjećanje“ (Durić, 2018: 85):

“Jasno se sjećam bake, dana kada mi je prvi put pokazala tu sada debelom i ljepljivom prašinom zastrtu fotografiju. Bilo mi je sedam i pol, možda osam godina i bila mi je smiješna baka, taj prizor s bakom raspletene sijede kose koja je raznježeno zurila u crno-bijelu fotografiju i upirala prstom u samu sebe iz nekog drugog, meni neshvatljivog dalekog vremena” (Šojat-Kuči, 2010: 43).

Na protagonističino sjećanje uvelike utječu figure sjećanja koje predstavljaju simbole i pojmove koji se pamte te dobivaju određene oblike u ljudskim mislima. Sjećanje mora biti konkretno jer „ideje moraju biti doživljene kroz čula prije no što kao predmeti mogu pronaći put u pamćenje“ (Assmann, 2006: 53). Korištenjem fotografije kao medija prisjećanja Katarina se prisjeća bake Klare te u svojim sjećanjima prikazuje veliku privrženost baki Klari s kojom dijeli sudbinu gubitka partnera u ratu za koji su obje bile protiv. Obje su svoje negodovanje rata skrivale od svih, Klara je svoje negodovanje rata jedino izrekla Petru u svađi, dok je Katarina svoje negodovanje iznijela tek nakon vijesti o smrti svojeg Slavena.

Makroplan uključuje pojedinačne pripovijesti iz 3. lica jednine i životne priče o sudbini njemačkih iseljenika na području Slavonije. Pripovijedanje u 3. licu jednine stvara dojam na sveznajućega pripovjedača, no to pripovijedanje obojeno je osjećajima koji su likovi o kojima se priča imali u određenom trenutku. Uz događaje vezane uz Katarininu baku i roditelje, progovara i o životu svojih drugih predaka u vrijeme rata:

„Viktorija je dugo uistinu živjela na oblaku te nije znala koliko ljudi zlobno i rado propuste i mane onih s kojima živimo pripisuju nama samima kao slabosti i sramote. Nije znala da joj djecu nazivaju 'kopilanima' zbog oca koji pijan često zabija nos u

razdjeljak između bijelih, velikih i drhtavih sisa pipničarke Štefice, zbog 'pijane budale' koja je zbog kartanja morala očevu radnju izdati u zakup da plati dugove, koja krade Bogu dane, opija se i ljenčari” (Šojat-Kuči, 2010: 106).

Otkrivanjem istine stapaju se narativne linije u jednu te se zaokružuje cijela priča o sudbini obitelji, ali i o sudbini osječkih Nijemaca za vrijeme Drugog svjetskog rata. Katarina svojim kretanjem kroz prostore grada Osijeka i obiteljske kuće kreira sliku razornosti rata, traumatsku sudbinu obitelji i zajednice. Prostorije i fotografije služile su kao okidači analeptičkih skokova u kojima se saznaje istina. Katarinina interakcija s prostorom i fotografijama čini nju glavnom pripovjedačicom koja otkrivanjem povijesti oblikuje vlastiti identitet.

5.2.3. Između pamćenja i zaboravljanja

Unterstadt je, usto što je roman sjećanja, i roman zaborava – zaborava koji je nastupio zbog šutnje i skrivanja te je to pridonijelo gubitku Katarinina identiteta. Zaborav se sagledava iz perspektive ženskih likova, ponajviše iz perspektive bake Klare koja je u svojem životu prošla kroz najviše trauma, izgubila je oca, dijete, preživjela je Drugi svjetski rat, završila je u logoru te je pri izlasku iz logora trpjela napadaje zbog svoje nacionalnosti. Likovi žena u romanu nositeljice su sjećanja, no i nositeljice traume koje pokušavaju sakriti i izbrisati s daljnjih generacija. Do krajnjeg otkrivanja dolazi tek nakon smrti Katarinine majke kada naslijede, a time i tajne, pripadnu Katarini. Katarina, uz Jozefinu, u romanu služi kao svojevrсни vodič kroz sjećanja, zaborav i traumu. Glavni je model pretvorbe sjećanja u zaborav šutnja, prikrivanje i ignoriranje koji se međusobno isprepleću i stvaraju amneziju generacija koja se tek smrću pročišćuje. Uz modele zaborava u romanu, tu su i prikazi raznih oblika zaborava koji su kreirani kako bi se smanjio utjecaj traume na psihu pojedinca.

Prvi oblik zaborava koji se može uočiti automatsko je zaboravljanje koje je u romanu vidljivo u situacijama progona njemačkih obitelji iz vlastitih domova gdje su im susjedi preotimali ostavštinu, a time i njihove uspomene koje su protjerane u zaborav:

„Tri dana poslije pustili su ih. Viktoriju, Klaru, Antuna, Mariju, Jozefinu i njezinu majku Agnezu. No opet kao da se neko surovo našalio: pustili su ih 'kući', kamo se više nisu mogle vratiti. Frau Jozefina završila je u švajneraju vlastite kuće. Majka Viktorija u svoju kuću nije uspjela ni ući, samo su joj kroz prozor izbacili

raskupusani molitvenik (...) te nekoliko fotografija (...) u Sarajevskoj 17, u kuću koju je dobila od novog, nešto milostivijeg vlasnika, koji je Klari i njezinoj djeci prepustio nekoć Elzinu sobu“ (Šojat-Kučić, 2010: 373).

Oduzimanje materijalnih stvari ostavlja rupu u pamćenju, no raspodjela stvari i ignoriranje postojanja sentimentalne povezanosti, odnosno uništenje te povezanosti od društva zapravo je najveći poticaj zaborava i dovodi do brisanja postojanja, iako su te osobe i dalje žive i trpe takvo ponašanje društva jer su nemoćni pred masom:

„U Viktorijinu se kuću više nije moglo. Susjedi su se uselili u nju, a nova im je vlast dala sve potrebne papire te tako kući koja je pripadala Richterovima, koji su je i podignuli, dodijelila nove vlasnike“ (Šojat-Kučić, 2010: 393).

U *Unterstadt* selektivno zaboravljanje manifestira se u šutnji vezanoj uz smrt i tabu-temama. Sudbina muških članova porodice najveći je razlog šutnje jer oni su pokretači svih trauma u životima ženskih likova iz romana. Prva trauma samoubojstvo je Rudolfa Meiera koji se nakon povratka iz Galicije objesio u ormaru jer nije više mogao živjeti s demonima rata. Uz njegovu smrt nastupa i šutnja o načinu njegova skončavanja kako bi se on sakrio i spasio obraz pred društvom. Taj čin šutnje i skrivanja stvara shemu kako se ženski likovi odnose prema smrti i tabu-temama. Svi ženski likovi dijele istu sudbinu gubitka djeteta iako one o tome ne pričaju. Abortus, odnosno smrt djeteta tema je o kojoj se šuti iz ženske sramote koju likovi osjećaju zbog toga što je ta sramota društvom nametnuta. Društvo inzistira da je uloga žene brinuti se o obitelji, što Viktorija, Klara, Marija i Katarina uzimaju k srcu te svoju „sramotu“ skrivaju i od sebe samih pa sve omotavaju u veo šutnje. Uz smrt, u tabu-temu spada i trauma logora i istinsko porijeklo djece osječkih Nijemaca čiji su roditelji ubijeni u logoru. Takvu sudbinu imao je i Katarinin otac Stjepan Steiner kojega su susjedi posvojili i dali mu prezime Pavković. Stjepan šuti o svojem djetinjstvu i svojoj sudbini nakon Drugog svjetskog rata jer se smatra izdajnikom vlastitog porijekla te mu društvo, odnosno režim, nalaže da šuti o svemu. Stjepan se tek pred smrt oslobađa straha i sramote te Katarini ispriča svoju priču:

„Vidiš zašto ti to o tome nisam smio govoriti. Bila si dijete, mogla si se pred nekim izlanuti. Svi smo mogli stradati... O partizanskim logorima nitko nije smio govoriti. To se zataškalo, prikriilo. Bilo je tabu-tema“ (Šojat-Kučić, 2010: 134).

Kažnjavanje zaboravom uviđa se u Viktorijinom nespominjanju Rudolfa, zbog njegova samoubojstva i zbog sramote koju je prouzročio dok je bio živ (alkohol, preljub), i vlastite

kćerke Grete koju smatra izdajicom obitelji i porijekla, dok Katarinina majka samu sebe kažnjava pokušavajući zaboraviti ime prvoga djeteta:

„Ona kosa, Jozefina, koju sam pronašla među fotografijama u plavoj kuverti. U onoj staroj ofucanoj plavoj kuverti na kojoj piše 'Filip, 20.9.1961.' Čija je to kosa?“ (Šojat-Kučić, 2010: 89).

Kažnjavanje zaboravom ne služi samo kao kazna za one koje se zaboravlja nego je to i kazna za one koji pokušavaju zaboraviti. Katarina svojim istraživanjem obiteljske povijesti uviđa da su pojedini članovi obitelji bili prešućeni i kažnjeni zaboravom i brisanjem iz obiteljske povijesti zbog sramote koju su stvorili obitelji:

„Sveli ste se na što... na kutiju šibica, na sobičak kojemu su zidovi sramote kojih se trebamo čuvati, ne dodirivati ih, bježati od njih! Mrtva djeca, bolesna djeca, samoubojice, vojnici, ratovi, mrtvi, izgubljeni roditelji, odbjegla djeca... sve ste ih odbacili, zbog sramote!“ (Šojat-Kučić, 2010: 185).

Jugoslavija je, u sklopu stigmatizacije pripadnika njemačkih nacionalnih manjina, preinačavala njihova imena kako bi se pospješio zaborav njemačkoga identiteta.

„Pogledajte, ni pisati ne znaju! Meni su prezime napisali sa 'Š'! Kažu, neće se bakćati švapskim jezikom! Nepismena bagra“ (Šojat-Kučić, 2010: 401).

Represivno zaboravljanje koristi se kada vlast tjera društvo da zaboravi sve što je suprotno od ideologije. U romanu, Katarinin otac šuti o partizanskome logoru i o sudbini vlastite obitelji, a time i o vlastitome identitetu kao njemačko siročće koje je bilo posvojeno i njegov je identitet bio promijenjen.

„Vidiš zašto ti to o tome nisam smio govoriti. Bila si dijete, mogla si se pred nekim izlanuti. Svi smo mogli stradati... O partizanskim logorima nitko nije smio govoriti. To se zataškalo, prikriilo. Bilo je tabu-tema“ (Šojat-Kučić, 2010: 134).

Konstruktivno zaboravljanje se u *Unterstadt* pojavljuje u namjernoj promjeni identiteta osječćkih Nijemaca u novome režimu, time se oni zaštićuju od daljnjih napada partizana, no oslobađaju se za napade Nijemaca koji nisu imali tu mogućnost promjene identiteta radi zaštite, niti su ju željeli jer bi to oznaćavalo gubitak identiteta. Nijemci koji su promijenili identitet gledani su kao izdajnici vlastite nacije jer su se bez prisile priklonili vlasti, dok su ostali Nijemci bili odvedeni u logore i primorani na promjenu identiteta. Katarinin otac

Stjepan primjer je Nijemca koji je svoj stari identitet Stjepana Steinera zaboravio i zamijenio novim, onim Stjepana Pavkovića:

„Bila je to otpusnica moga tate, tada Stjepana Steinera, rođenog 5. travnja 1942., kojom je, koliko se sjećam, 15. prosinca 1945. pušten iz radnog logora Valpovo i poslan na dohranu Jakovu i Kaji Pavković. (...) 'Oni, Jakov i Kaja, promijenili su ti prezime?' 'Da me zašтите...' 'Ali ti ionako nisi bio ni za što kriv...'“ (Šojat-Kučić, 2010: 134-135).

Terapeutsko zaboravljanje uočava se u cijelome romanu, posebice u likovima Viktorije i Klare koje svoje iskustvo s logorom pokušavaju zaboraviti kako bi zacijelile, Viktorija usto pokušava zaboraviti traumu braka s Rudolfom:

„Šuti, Klarice, molim te, šuti. Od sada ćemo šutjeti, samo ćemo šutjeti!“ (Šojat-Kučić, 2010: 397).

No, Viktorija, kada je njezina psiha krhka i slomljena, koristi stare fragmente sjećanja svoje kćeri Grete koja ju vodi u spokojnu smrt. Time Viktorija zaboravlja sve traume rata i sudbinu Grete jer se vraća u svoju mladost i Gretino djetinjstvo:

„Hoćemo li zajedno prošetati Campiku? Majko, hoćemo li?“ veselo je gotovo pjevala Greta. 'Do Gospe Snježne, pa i dalje, dokle god hoćete! Hoćete li, Majko?' Kimnula je. Odjednom, obuzela ju je toplina. Ona prava koja prožme čitavog čovjeka, nalik na kupku, kao da je uronila u kadu do samoga vrha punu tople, blažene vode“ (Šojat-Kučić, 2010: 403).

5.3. Obitelj, pamćenje i zaborav u *Ničijim sinovima*

Roman *Ničiji sinovi* treći je roman Ivane Šojat koji iznosi priču o bračnom paru koji se pod pritiskom okoline, ali i vlastitih neostvarenih želja međusobno udaljavaju do potpunog nerazumijevanja. Glavni su akteri toga romana Marko i Sanja, bračni par čiji se pogledi na svijet razlikuju i međusobno odbijaju. Marko traži utjehu i bijeg od vlastite nesposobnosti u društvu prijatelja i alkoholu te time pokušava potisnuti ratna sjećanja i zaboraviti činjenicu da je, usprkos vlastitome uvjerenju da je bolji od drugih, ipak samo pjevač u zboru, a ne umjetnik te za sve prigovore i vlastite mane ima stotinu izlika. Sanja se ispočetka predstavlja kao glas razuma, no njezina tuga i nesretnost zbog nemogućnosti ostvarenja idilične slike života, koju je

kao perspektivna djevojka iz ugledne obitelji mogla i trebala ostvariti, ruši tu percepciju razuma i gura ju u nerazumno gdje gubi kontrolu nad vlastitom sudbinom i ostaje bez posla, nosi krivnju zbog pobačaja te pred djetetom pokušava održati privid idile, no neuspješno. Roman je ispričan u dvoglasu, odnosno iz obiju perspektiva – muške i ženske – no saznajemo i kako se oni zasebno nose s traumama i sjećanjima te kako to utječe na njihov međusobni odnos. Marko od samoga djetinjstva nosi sjećanja i traume na smrt, a ta sjećanja se samo gomilaju s njegovim odlaskom u Domovinski rat i njegovo odbijanje pričanja o svojim sjećanjima bez pomoći alkohola i nikako sa Sanjom. Sanja od djetinjstva nosi obruč visokih očekivanja i traume zapostavljanja od roditelja, ponajviše majke, te na te traume u kasnijim godinama dodaje traume abortusa i Markova verbalnoga maltretiranja.

5.3.1. Komunikacijsko pamćenje Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata

U *Ničijim sinovima* prikazano je komunikacijsko pamćenje Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata. Komunikacijsko pamćenje oslanja se na interakciji članova zajednice koji na neformalan i prirodan način prenose individualna povijesna iskustva (Assmann, 2016: 63-67). Interakcijama članova obitelji i zajednice, u *Ničijim sinovima*, saznajemo biografsku povijest za vrijeme Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata.

Kao mjesta obiteljskih okupljanja, prostori karmina i groblja koriste se kao okidači komunikacijskog prisjećanja u romanu. Tako već na početku romana s karmina staroga susjeda koji je počinio samoubojstvo, Marko se prisjeća smrti vlastita oca te se analeptičkim skokom vraća u djetinjstvo. Mjesta kao što su groblja i karmine oživljavaju sjećanja na preminule koji su ključni u kolektivnom pamćenju te ti prostori potiču komunikaciju o preminulima, a time i osobnim iskustvima rata.

Također, u *Ničijim sinovima* susreti s ljudima predstavljaju okidače pamćenja likova i pripovjedača pa tako o sudbinu domobrana u Drugom svjetskom ratu saznajemo pojavom lika Antuna, sina susjede Suzane koja je zbog gubitka muža u Drugom svjetskom ratu odvedena do ruba pameti te ostatak svoga života u bunilu traži svoga muža domobrana koji se nikada nije vratio iz Bleiburga:

Baka Slavica: „Čekala je Valdemara. I sama je rodila Antuna, bez muža. (...) A kada je sve bilo gotovo, kada je sva vojska krenula prema Đakovu za Zagreb, kada smo ostali sami, nebranjeni, kada je došla nova vlast, nije više imala koga pitati.

Kao izgubljena, samo je hodala po ulici, po onom kršu. Sve je vani bilo u neredu. Od bombardiranja.“ (Šojat-Kučić, 2013: 273).

Budući da je Suzanin muž bio zločinac po odluci novoga jugoslavenskog režima, Suzana nikada nije pronašla odgovore niti je dobila pomoć od države, iako je ona sama bila nevinna osoba u ratu, no režim je nju smatrao krivom koliko i njezinog muža pa se ona morala oslanjati na pomoć susjeda. U tome primjeru imamo prikaz pamćenja domobrana od strane režima koji ga brišu iz postojanja, ne daju obitelji i prijateljima mir odgovorom o istini, a imamo i prikaz pamćenja preživjelih čija su sjećanja obojena tugom i ljutnjom zbog laži koje je režim izrekao u vezi s njihovim bližnjima i žalosti zbog izgubljenosti sretne budućnosti radi režima. Komunikacijom članova obitelji preživjelih čuvaju sjećanja na preminule, ali i na odnos režima prema njima te prenose ta sjećanja na mlađe generacije:

„Nisam imala koga pitati. 'Nikoga?' 'Nikoga', zatresla je glavom. 'Moco Bunjevac i njemu slični harali su gradom. Trebalo se pritajiti. Ako si htio preživjeti, morao si se šćućuriti i biti tih.' (...) 'Nikada nismo saznale. Ni ona ni ja“ (Šojat-Kučić, 2013: 274).

Također, razgovor o i sa Simbom služi kao okidač prisjećanja za Marka. Simba svojom prijetnjom samoubojstvom potiče razgovor o patnji te time dolazi do prisjećanja odnosa jugoslavenskog režima prema osječkim Nijemcima koji su ostali bez svega samo zbog svojega podrijetla. Taj odnos prikazuje se u priči Simbine majke Hermine čija je obitelj ostala bez svega materijalnog, ali i bez oca kojega su partizani samo odveli bez ikakvog razloga.

„Prvo su njezinima oduzeli kuću, cijelo imanje', odmaknula se baka od mene i rekla zagledana u travu. 'Kosanovičinima. Hermini.' (...) 'U Valpovu su imali posjed, veliku šumu, konje. Sve su im uzeli, oca odveli. Nije se vratio. Mama i ona završile su nekakvoj štali, pa ju je majka dovela u Osijek. Tri godine je imala, dvije i pol ili tri...“ (Šojat-Kučić, 2013: 365).

Herminina priča iznosi se kao objašnjenje za tragediju koja prati njezinu obitelj zbog ratova. Zbog Drugog svjetskog rata, ostala je bez doma i oca, a zbog trauma Domovinskoga rata ostala je i bez Simbe koji se nije mogao pomiriti s vlastitim demonima. U romanu komunikacija se odvija naknadno, kada se stvaraju paralele između iskusnijih likova Hermine i Suzane te „neiskusne“, mlađe generacije likova Antuna i Simbe.

U romanu se prikazuje i komunikacijsko pamćenje Domovinskog rata kroz razmjenu sjećanja Marka i Sanje koje je potaknuto prijateljstvom smrti Markova prijatelja Simbe. Marko je glavni nositelj sjećanja na Domovinski rat, budući da je on hrvatski branitelj koji je s početkom rata napustio studij i uzeo pušku u ruke kako bi branio svoje, a Sanja pamti Domovinski rat iz perspektive civila i onih koji su pobjegli od rata:

„Sve se rušilo, Sanja, sve. Dvadeset godina sam imao. A sve se rušilo. A dan ranije, dan prije svega mislio sam da sam car svemira, da sve mogu, da mi nitko ništa ne može.' 'A ja sam čitala Rilkea. I Matoša', iznenada je izgovorila riječi koje kao da nisu bile s ovoga svijeta, glasom koji joj davno više nije pripadao. 'Ispucaš zolju', nisam mogao prestati, 'pogodiš tenk. Moraš samome sebi reći da si pogodio tenk koji bi te inače pregazio, ubio stotine ljudi iza tebe, u gradu. Jer ako misliš da je u tom tenku ljudska posada, pet ljudi, onda ne možeš, pukneš. Za ono što ljudi u ratu rade jedni drugima u mirno bi vrijeme završili na električnoj stolici, u svim crnim kronikama svijeta.“ (Šojat-Kučić, 2013: 454).

Iako Marko i Sanja razmjenjuju sjećanja na Domovinski rat, oni to rade kroz svađu koja stvara šum u komunikacijskom kanalu te dovodi do nerazumijevanja strana i puknuća komunikacije, što dovodi do potpune tišine koja potiče tenzije u vezi koje zatim dovode do međusobnog napadanja.

5.3.2. Iskustveno pamćenje hrvatskog branitelja

U romanu se oblikuje iskustveno pamćenje Marka, hrvatskoga branitelja koji se uz okidače sjećanja prisjeća vlastitoga iskustva Domovinskoga rata, ali i osjećaja vezanih uz ta iskustva. Roman *Ničiji sinovi* ispričan je iz dviju pripovjednih vizura koje se međusobno isprepleću i iznose vlastita iskustva Domovinskog rata i postratnih posljedica koje utječu na njih. Tako u romanu imamo dva pripovjedača u 1. licu jednine koji iznose vlastite osjećaje, mišljenja i pamćenja koja su potaknuta događajima u njihovim životima. Do izmjena perspektiva dolazi poticajima iz okoline, najčešće četvrtima grada Osijeka s kojima su likovi emocionalno vezani. Također izmjenom pripovjedača ostvaruje se dojam razgovora između pripovjedača, što unutar romana nije prisutno, odnosno zamijenjeno je šutnjom. Fokus toga potpoglavlja bit će na iskustvenom pamćenju Domovinskoga rata iz perspektive hrvatskoga branitelja.

Marko svoja sjećanja skriva od vlastite obitelji jer smatra da ih oni neće razumjeti. Smatra da je za njih njegovo iskustvo neshvatljivo i da ga jedino mogu razumjeti osobe koje su prošle kroz isto iskustvo. Najjači je okidač za prisjećanje smrti kojom je okružen od samoga djetinjstva. Marko od samoga početka romana nosi sjećanja i traume uz smrt, rano je ostao bez oca, a onda je kasnije u životu izgubio i dvije očinske figure, djeda s očeve strane i djeda s majčine strane. Na karminama se prisjeća djetinjstva i odnosa s figurama u vlastitom životu koji su oformili njegov identitet. Marko uz muške figure u svojem životu veže pozitivna sjećanja na 'muške' razgovore, pećanje i igru, dok uz ženske figure veže ljutnju, tugu, nerazumijevanje i slabost, najviše za lik svoje majke koja se zbog smrti svojega muža morala vratiti u roditeljsku kuću, pod vlast svoga oca te je time izgubila i pravo odgoja djeteta:

„Djed je zapravo uglavnom samo šutio. Ni dan-danas ne znam je li to namjerno činio, je li se ušutkavao. Ili nije znao što bi rekao, ili me puštao neka govorim. Nisam tada bio svjestan koliko mi je zapravo značila baš ta njegova mučaljivost. Žene su pričale, uspoređivale jednu tragediju s drugima, kao da prave gradaciju. Nisam shvaćao zašto to čine. Još uvijek mi nije jasna ta ženska potreba da jedno uspoređuju s drugim. Plakale su“ (Šojat-Kučić, 2013: 15).

Karmine i smrt Marku evociraju sjećanja na ratne priče i na posljedice koje je rat ostavio na branitelje, ali i na civilno stanovništvo. Marko, usprkos pokušajima, ne može zaboraviti strašne slike pogibija i razaranja te to dovodi do snova prepunih mrtvaca s kojima se nikako ne može oprostiti. Uz karmine, prostor Donjega grada Marka prisjeća na sretnije djetinjstvo gdje je upoznao svoje prijatelje i suborce. No ta sjećanja obojena su tugom i ljutnjom zbog rata koji je uništio njihovu dječju naivnost i uništio njihovu budućnost. Tako su sjećanja na dječju igru s Matijom i Simbom obojena ljutnjom i straha rata koji je na njih ostavio posljedice. Marko, Matija i Simba su nositelji sjećanja koji ne mogu pronaći snagu za otvaranje arhive sjećanja drugima. Zbog toga Marko i Matija, oslanjajući se na percepciju društva o hrvatskim braniteljima, okreću se alkoholu kao sredstvu zaborava, dok Simba gubi borbu s demonima prošlosti.

Simbina prijetnja samoubojstvom te samo samoubojstvo, Marku služi kao okidač prisjećanja na smrt suboraca koji su izgubili povjerenje u državu te su sami počinili samoubojstvo, ali i potiče ga na suočavanje s vlastitim sjećanjima i osjećajem nezadovoljstva koji ga prati cijeli život. Ta spoznaja o nezadovoljstvu Marka ne potiče na otvaranje arhive, već ga potiče na osjećaj netrpeljivosti prema onima koji su pobjegli od rata. Pod utjecajem alkohola Marko i Matija ne mogu izbjeći sjećanja na rat te to dovodi do njihova napada na ljude koji su

pobjegli od rata. Marko i Matija osjećaju nezadovoljstvo i nepravednost prema onima koji su pobjegli, a oni su morali ostati i žrtvovati se. Marko Sanji predbacuje njezin odlazak u Zagreb za vrijeme rata, a Matija predbacuje književniku Slavku, kojega podrugljivo naziva Krležom, njegovo pisanje o ratu od kojega je pobjegao ističući kako su književnici prije sudjelovali i umirali u ratu:

„Samo mudraci kao što ste ti i moja majka' znao je da će me to povrijediti, da ću se zbog mame ukočiti, 'vi koji rat niste vidjeli možete tražiti da odemo dalje, glumatamo da ništa nije bilo! A da nije bilo nas, nas morona, budaletina i zgubidana... Ma bog te pitaj u kojoj i kakvoj biste državi bili!?' Obožavao je nabijati mi na nos izostanak iz rata, odlazak u Zagreb u rujnu 1991. (...) 'Nisu svi imali tetu Nenicu u Zagrebu!' Podigao bi kažiprst u zrak. 'Bilo je djece po podrumima'“ (Šojat-Kučić, 2013: 165).

Kao bijeg od suočavanja s nezadovoljstvom, Marko bježi u kafiće i birtije koji su za njega zapravo okidači za prisjećanje. Markovo obilaženje kafića i ispijanje alkohola budi sjećanja na neiskvarenu mladost u Osijeku prije početka rata. No pojavom tih sjećanja, Marko uviđa nepravdu ukradenoga vremena i nepravdu društva koje ih odbija čuti pa alkoholom pokušava potisnuti sjećanja na rat i svoje suborce koji su preminuli ili imaju prevelike demone s kojima se ne mogu nositi. Tek pod utjecajem alkohola Marko je spreman za komunikaciju o Domovinskom ratu.

„Sve se rušilo, Sanja, sve. Dvadeset godina sam imao. A sve se rušilo. A dan ranije, dan prije svega mislio sam da sam car svemira, da sve mogu, da mi nitko ništa ne može.' 'A ja sam čitala Rilkea. I Matoša', iznenada je izgovorila riječi koje kao da nisu bile s ovoga svijeta, glasom koji joj davno više nije pripadao. 'Ispucaš zolju', nisam mogao prestati, 'pogodiš tenk. Moraš samome sebi reći da si pogodio tenk koji bi te inače pregazio, ubio stotine ljudi uza tebe, u gradu. Jer ako misliš da je u tom tenku ljudska posada, pet ljudi, onda ne možeš, pukneš. Za ono što ljudi u ratu rade jedni drugima u mirno bi vrijeme završili na električnoj stolici, u svim crnim kronikama svijeta.'“ (Šojat-Kučić, 2013: 454).

Markov bijeg od ratnih sjećanja i ružne svakodnevice dovodi do alkoholizma. U alkoholizmu Marko traži zaborav, no posljedica takvog zaborava, „opuštanja“, kako kaže Marko, kobna je za njegov brak, a time i njegov razum. Alkohol također potiče spoznaju o

neshvaćanju i samoći koja ga podsjeća na njegova oca te ga to dovodi do prisjećanje na osjećaj nesposobnosti odgoja sina:

„Ne idi takav pijan ljubiti dijete!“ čuo sam mamu kako viče kroz predsoblje. 'Ti ćeš mi reći!' odbrusio joj je tata. 'Ja to neću trpjeti, Tomice!' (...) 'E pa jednoga ćeš se dana vratiti, a mene više neće biti!' (...) 'Nećeš me naći!' Mama je bijesno plakala, točno se osjećao bijes, stisnute čeljusti, stegnuto grlo. Bijes koji plače od nemoći. 'Rastat ću se od tebe i više me nikada nećeš pronaći. Nigdje!'“ (Šojat-Kučić, 2013: 28-29).

Marko se uz prisjećanja na oca, prisjeća i vlastitih osjećaja sumnje u odgoju sina jer smatra da nije imao dobar primjer oca te uviđa paralelu između svoga oca i sebe. Obojica su koristili alkohol kao bijeg iz stvarnosti te ih je on sprječavao u stvaranju povezanosti s vlastitim djetetom:

„Petar je spavao u svojoj sobi. Imao je manje od tri godine. I tada, baš u tom trenutku još sam joj htio reći i da ne znam kako odgojiti Petra. Da pojma nemam. (...) Najčešće sam bio siguran da nam sina pretvara u debila kojemu je stvorila nestvarni, ružičasti, djevojački svijet u kojemu mu je sve po volji. Dovodila me do ludila“ (Šojat-Kučić, 2013: 110).

Iako Marko izravno ne govori o sjećanjima rata, on se interno prisjeća događaja, ali šuti o njima jer je svjestan da društvo od njega ne očekuje niti traži njegovo otkrivanje unutarnjeg stanja. Marko alkoholom pokušava zaboraviti, no ono mu pomaže u otvaranju linija komunikacije s okolinom, ponajviše Matijom. Ta komunikacija pobuđuje osjećaj krivnje, ali mu omogućuje retrospektivno promišljanje i analiziranje osjećaja o sjećanjima. Time Marko provodi komunikaciju sam sa svojim sjećanjima i dobiva snagu za pokušaj uspostave komunikacije s okolinom te otvaranjem arhive sjećanja.

5.3.3. Šutnja kao glavni model zaborava

U romanu *Ničiji sinovi* pronalazimo modele zaborava kao što su šutnja, ignoriranje, prikriivanje, brisanje i promjena funkcije, što dovodi do zaključka da roman sadrži i oblike zaborava koji će koristiti te metode za stvaranje amnezije i potiskivanje sjećanja. Zaborav se u romanu sagledava iz perspektive i muških i ženskih likova koji u svojim sjećanjima pronalaze

sramotu i bol, koju žele maknuti iz svoje podsvijesti i zaboraviti. Marko je hrvatski branitelj koji pokušava zaboraviti traumu Domovinskoga rata i smrt koja ga prati kroz cijeli život tako što alkohol koristi kao poticaj za amneziju. Sanja je suvremena žena koja pokušava održati svoju obitelj i sebe na okupu, ali ju pritišće krivnja i sramota zbog abortusa i braka koji je pred raspadom. Ona svoju krivnju i sramotu pokušava potisnuti u zaborav šutnjom i ignoriranjem, no u tome ne uspijeva i odlučuje počinuti samoubojstvo. Uz modele zaborava u romanu i prikazi raznih oblika zaborava koji su kreirani kako bi se smanjio utjecaj traume na psihi pojedinaca.

Represivno zaboravljanje koristi se kada su počinitelji svjesni da će se njihova vlast srušiti, počnu se truditi zataškati i prikriti svoje tragove. Represivno zaboravljanje iščitava se u brisanju žrtava, prema partizanima neprijatelja, nakon Drugog svjetskog rata. Jugoslavenski režim pokušava izbrisati sjećanja na domobrane, Nijemce i ustaše, odnosno žele ih prikazati kao krivce za sva nedjela, dok civili imaju drugačije sjećanje na njih.

„Čekala je Valdemara. I sama je rodila Antuna, bez muža. (...) A kada je sve bilo gotovo, kada je sva vojska krenula prema Đakovu za Zagreb, kada smo ostali sami, nebranjeni, kada je došla nova vlast, nije više imala koga pitati. Kao izgubljena, samo je hodala po ulici, po onom kršu. Sve je vani bilo u neredu. Od bombardiranja.“ (Šojat-Kučić, 2013: 237).

Represivni zaborav prikazan je u govoru Markove bake Slavice o njezinoj prvoj ljubavi Egonu, čija se sudbina u ratu nikada nije saznala. Baka Slavica sjeća se istine o odnosu društva, jugoslavenskoga režima, prema domobranima, ustašama i Nijemcima te se sjeća njihova zataškavanja i brisanja pamćenja s pomoću šutnje i straha za vlastiti život:

„Nisam imala koga pitati.' 'Nikoga?' 'Nikoga', zatresla je glavom. 'Moco Bunjevac i njemu slični harali su gradom. Trebalo se pritajiti. Ako si htio preživjeti, morao si se šćućuriti i biti tih.' (...) 'Nikada nismo saznale. Ni ona ni ja“ (Šojat-Kučić, 2013: 274).

Društvo pokušava prebrisati percepciju branitelja kao heroje i zamijeniti je sa slikom branitelja kao alkoholičarima, nasilnicima i luđacima.

„Samo mudraci kao što ste ti i moja majka' znao je da će me to povrijediti, da ću se zbog mame ukočiti, 'vi koji rat niste vidjeli možete tražiti da odemo dalje, glumatamo da ništa nije bilo! A da nije bilo nas, nas morona, budaletina i

zgubidana... Ma bog te pitaj u kojoj i kakvoj biste državi bili!?" (Šojat-Kučić, 2013: 165).

Ti primjeri pripadaju represivnom zaboravljanju jer su osobe protjerane u zaborav od strane društva. Sjećanja na te pojedince prelazi u zaborav jer se nikada ne saznaje njihova sudbina nakon rata, ali i osobe koje su ih poznavale umiru te time njihova sjećanja prelaze u zaborav. Šutnjom o tim tragedijama, ti događaji kod društva prelaze u zaborav, samo pojedinci pamte, no oni se svojom šutnjom pasivno priklanjaju društvu.

Selektivno zaboravljanje oblik je zaborava koji se u romanu manifestira u Sanjinoj šutnji vezanoj za traume abortusa. Ona osjeća krivnju zbog oduzimanja života jer su ona i Marko odlučili da se ne mogu financijski brinuti o još jednom djetetu, a spontani pobačaj koji joj se dogodio samo uzrokuje veći pritisak društva koje bi ju po svojim društvenim normama smatralo nepodobnom majkom i ženom:

„Nikome nismo ni zucnuli. Beba bez imena ostala je samo naša tajna. Moje povremene napadaje plača pred rodbinom opravdavali bismo depresijom zbog situacije na poslu, stresom rada na šalteru banke“ (Šojat-Kučić, 2013: 60).

Sanja osjećaj sramote i sjećanja na abortus i pobačaj pokušava šutnjom potisnuti u zaborav. Abortus je tabu-tema u društvu koje na žene stvara ogroman pritisak da šute o tome te to potiče osjećaj krivnje i nepodobnosti, a time uništava i ženino mišljenje o samoj sebi, ali i percepciju društva na njih:

„(...) Gnječila sam trbuh koji se grčio. Osjećala sam krv koja se slijevala, izlivala iz mene. 'Prije tjedan dana tu je bilo i dijete', pomislila sam i kimnula kao da me baka Marija vidi. Htjela sam ju pitati je li njoj ikada dijete ispalo iz utrobe u klozet, otišlo u kanalizaciju. Osjećala sam potrebu da nekome konačno kažem. (...) Pomislila sam kako bih možda mogla nazvati mamu. A onda sam se sjetila maminih priča o tome da nisam centar svijeta, o tome kako treba trpjeti, stisnuti zube, njezinih priča o njezinim patnjama“ (Šojat-Kučić, 2013: 62-63).

Terapeutsko zaboravljanje uočava se u Markovom snu u kojem se prisjeća i oprašta od svojih suboraca, time prevladava osjećaj krivnje zbog preživljavanja i gubitka kontakta sa svojim prijateljima. Marko sa snom zaboravlja traume rata i prisjeća se samo dobrih trenutaka kako bi si olakšao dušu. Također imam i primjer terapeutskog zaboravljanja u sukobu Sanje i njezine majke nakon Sanjinog pokušaja samoubojstva u kojem Sanjina majka napada Sanju

zbog sramote koju je nanijela ugledu obitelji te je to dovelo buđenja Sanje i iznošenja krivnje koju je osjećala zbog vlastite majke. Također u taj sukob uključuje se i Marko koji staje u obranu vlastite supruge i time pokušava prevladati jaz između sebe i Sanje. Terapeutskim zaboravom svrha nije potpuno zaborav traume, već se želi zaboraviti osjećaj krivnje koji je potaknut sjećanjem:

„Da, umro je. Svojom rukom.' 'Zašto mi to nikada nisi rekla?' 'A zašto si ti ovo učinila? Zašto? Zašto me kažnjavaš?' Htjela sam joj reći: 'Teško mi je ,mama, nepodnošljivo.' A nisam. Znala sam odgovor. Napamet sam znala sve mamine zakone koji obvezuju ženu da sve izdrži. Zbog sramote, zbog obitelji, djece, susjeda, zbog čitavoga svijeta. Zbog svih. Da zaboravi sebe. Zato što žena nema prava na sebe. Ne pred drugima. Ne pred publikom“ (Šojat-Kuči, 2013: 444).

Također, terapeutsko zaboravljanje uočava se u sjećanjima Markove bake o Egonu i o Suzaninom Valdemaru. U tim sjećanjima dolazi do borbe protiv njihova potpunog zaborava, te time dolazi do prelaska sjećanja društva u zaborav, a ne sjećanje pojedinaca. Time dolazi do oslobođenja sjećanja od zaborava.

5.4. Pamćenje Domovinskoga rata u *Jom Kipur*

Jom Kipur je četvrti roman Ivane Šojat koji prikazuje terapija, odnosno razgovor, psihijatra Grgura Romića i hrvatskog branitelja s dijagnozom PTSP-a Josipa Matijevića koji započinje ulaskom u ordinaciju. U romanu se iznose sjećanja Josipa Matijevića, hrvatskog branitelja, koji je na psihijatriji završio nakon nasilnoga ispada na stranačkom okupljanju. Razgovorajući s Grgurom, Josip se u sjećanjima vraća u svoju mladost i prisjeća se iskustava s vukovarske bojišnice i srbijanskih logora, a mladi psihijatar kroz razgovor promišlja o vlastitoj sposobnosti, svrsi i pokušava shvatiti koje sve traume potječu iz odgoja, a koje iz okrutnosti sudbine.

5.4.1. Pamćenje Domovinskog rata

Jom Kipur roman je pamćenja Domovinskoga rata koji spada u kategoriju proze pamćenja u književnosti gdje se prikazuje iskustveno pamćenje pojedinca i/ili kolektiva. U romanu se prikazuje kolektivno pamćenje Domovinskoga rata preko prisjećanja Josipa

Matijevića važnih mjesta i datuma koji su postali dijelom hrvatskoga kolektivnoga pamćenja. Kroz razgovor doktora Romića i hrvatskoga branitelja Josipa Matijevića saznaje se biografska povijest za vrijeme Domovinskog rata te je prikazano prenošenje Josipovih sjećanja, iskustava i mišljenja na mlađu, neiskusnu generaciju, odnosno na Grgura Romića. U razgovoru psihijatra i branitelja uočava se dihotomija iskustva i neiskustva.

J. Matijević se u svojem prisjećanju osvrće na osjećaj bezbrižnosti koji vezuje uz mjesta kao Pješački most i Željeznički most gdje je sa svojim prijateljima uživao u mladosti, a to služi u svrhu prikaza idile i opuštenosti grada Osijeka prije rata:

„Desetog srpnja 1991. Josip je s mosta, onog visećeg i pješačkog, skočio u Dravu. Tijelo mu se ukočilo u zraku. (...) Smijao se, vilica mu se ukočila od tog prostranog smijeha, a zapravo se ježio“ (Šojat, 2014: 19).

U romanu se iznosi pamćenje zaustavljanja tenka fićom koji je postao kulturni trenutak i monument grada Osijeka koji je nastao u Domovinskom ratu. Josip se kroz razgovor prisjeća i prekida idile, odnosno početka rata koji je za njega započeo datumom 27. srpnja 1991., pokušajem zaustavljanja tenka fićom:

„U mojoj je kući rat počeo dvadeset sedmog srpnja tisuću devedeset prve (...) Tada je stara, mama, pred televizorom u dnevnoj sobi izjavila: 'Počeo je rat.'“ Htio je doktoru reći da je on propustio početak. Da je s društvom bio u kinu. Gledali su *Goroštaka* (...) Bilo mu je neugodno reći da nije uživo gledao drobljenje fiće na Vukovarskoj“ (Šojat-Kučić, 2014: 20).

Tim događajem fićo je postao simbol hrabrosti i otpora protiv srpske agresije na Osijek, ali i na domovinu. Dolaskom rata opuštena svakodnevica je zamijenjena sklanjanjima po podrumima i skrovištima ili dobrovoljnim javljanjem u rat za koji nitko nije bio spreman. Josip u svojim prisjećanjima izražava osjećaje straha i nesigurnost koje je osjećao zbog rata:

„Ni sam nije znao zašto mu je u glavi bljesnuo onaj petak, 13. rujna 1991. prvo veliko, ozbiljno granatiranje Osijeka, njegov prvi prisni susret sa smrću. I miris mozga na raskrižju Vinkovačke i više nije znao kako se zvala ta ulica. Policajac na samome uglu koji leži kao da je pijan. Bez glave. Glava u kaši, mozak preko kuće razbacan kao fasadna boja. Uokolo je još padalo, fićukao, prelijetalo ih u svim kalibrima, a on je samo stajao i zurio u obezglavljenog čovjeka s kojim je razgovarao samo pola sata prije“ (Šojat-Kučić, 2014: 59).

No, ti osjećaji ga nisu spriječili da 9. listopada 1991. dobrovoljno pristupi ratu i odlazi u Vukovar dan nakon raketiranja Banskih dvora. Josip se u svojim sjećanjima i razgovoru osvrće na pad slavonskih sela Čelije i Berak te ističe kako najviše stradavaju starci koji su branili domove:

„Vidjeli smo kako izgleda kad nešto padne. Vidjeli smo kako su izgledale Čelije nakon pada. Berak. Što su radili ljudima nakon pada svakoga sela u Slavoniji. (...) Znete starci ne žele otići. Njima je sve u njihovim kućama, sav život“ (Šojat-Kučić, 2014: 63).

Nadalje, Matijević se u svojem sjećanju osvrće i na pamćenje Vukovara prije rata i za vrijeme rata. Vukovar je prije rata bio iznimno sretan i bezbrižan grad u usporedbi s gradom za vrijeme rata u kojem su stanovnici strahovali za vlastite živote i dane provodili u podrumima, ako nisu uspjeli pobjeći iz grada. Matijević se Vukovara prije rata sjeća iz perspektive djeteta gdje je kao mali provodio ljeta na praznicima kod bake i djeda. No, pristupanjem u rat Matijević uviđa uništenje i osjeća samo miris baruta, nestaje je miris rijeke:

„Vukovar je u mraku mirisao na barut. (...) Nisam prepoznao Vukovar. (...) Znao sam, rekli su nam da smo na Sajmištu, na križanju Preradovićeve i Keršovanijeve, rekli su nam to, ali ja ništa nisam prepoznao“ (Šojat-Kučić, 2014: 89).

Mnogi Vukovarci ostali su bez svega, materijalnoga i svojih ljudi, prijatelja, susjeda i članova obitelji. U romanu se prikazuje Josipov odlazak u Vukovar i njegovo ratovanje na Vukovarskoj bojišnici. Branitelji su na bojišnici pokušavali stvoriti nekakvu svjetlost i „normalu“ šalama, kartanjem, odlaskom do rodbine kako bi održali vlastiti razum koji je bio u konstantnoj borbi za predaju pred užasima i strahom s kojim su svakodnevno bili okruženi:

„Ne sjećam se o čemu sam razgovarao s bakom Marijom kada sam ju vidio posljednji put, pet ili šest dana prije pada Vukovara. (...) Znam da smo bili u podrumu bake s kolačima, bake Cecilije, da su u podrumu gorjele dvije svijeće i petrolejka“ (Šojat-Kučić, 2014: 106-107).

Josip se u svojem prisjećanju osvrće i na dan pada Bogdanovaca 10. studenog 1991. i pada Vukovara 18. studenog 1991., uz koje veže osjećaje straha i beznadnosti:

„Znali smo da je gotovo, osobito kada su pali Bogdanovci. Bilo nam je jasno da ćemo trajati dok budemo imali streljiva. (...) Neki su, mnogi su nabrzinu počeli svlačiti uniforme“ (Šojat-Kučić, 2014: 170).

Prisjećanje na pad Vukovara kod Josipa izaziva osjećaje tuge, bijesa i gađenja jer se sjeća i kako su se ljudi na strani Srbije odnosili prema njima kada hrvatski branitelji bili vođeni u logore ili na strijeljanje. No, Josip se posebice sjeća izgleda Vukovara nakon pada:

„Tek sam iz autobusa shvatio da Vukovar izgleda kao Hirošima“ (Šojat-Kučić, 2014: 172).

Josip se također prisjeća i Ovčare, još jednog spomenika Domovinskoga rata, gdje su civili iz Vukovarske bolnice poubijani i ona je postala masovna grobnica i spomenik sjećanja masovnog civilnog ubojstva.

Iako je *Jom Kipur* roman iskustvenog pamćenja i priča se iz vizure pojedinca, mjesta i datumi koji su opisani u romanu dio su kolektivnog pamćenja Domovinskoga rata. Slavonija je u romanu prikazana kao mjesto pamćenja rata te njezina mjesta postaju mjestima sjećanja na ratnu traumu, a stanovnici tih mjesta postaju nositeljima te traume.

5.4.2. Iskustveno pamćenje logora

Funkcija individualnog pamćenja povezivanje je pojedinca s različitim društvenim skupinama, od obitelji do religijskih i nacionalnih zajednica. Individualno pamćenje veže se uz osjećaje u sjećanjima, a ne uz objektivnost. *Jom kipur* donosi iskustveno pamćenje hrvatskoga branitelja i logoraša koji se retrospektivno vraća u prošlost za vrijeme razgovorne terapije sa psihijatrom Grgurom Romićem. Josip Matijević o svojim sjećanjima o logoru Stajićevo razgovora s doktorom Romićem, pripovijedajući u 1. licu jednine, dok unutarnje proživljavanje sjećanja i osjećaja čitatelju pripovijeda u 3. licu jednine, što stvara dojam sveznajućega pripovjedača, no to pripovijedanje obojeno je osjećajima koje Josip proživljava prilikom prisjećanja. U svojem iznošenju sjećanja za vrijeme Domovinskoga rata, Josip Matijević se retrospektivno prisjeća iskustva logora i traume koja je proizašla iz toga. U roman je vidljiv prikaz individualnog sjećanja lika Josipa Matijevića na logoraška iskustva i njegovo nošenje s traumom svakodnevnog mučenja, vrijeđanja i uništavanja njih kao osoba:

„U Stajićevu nas je dočekaao špalir razdraganih ljudi, rezervista, policajaca i drugih ljudi dobre volje koji su nam htjeli pokazati koliko nas vole. Josip se kreveljio zureći u strop, u pauka. S kundacima, palicama, lopatama čekali su nas raspoređeni u dvostruki špalir između vrata autobusa i ulaza u štalu. Kao tunel bilo vam je to kao tunel, onaj što ga ljudi navodno vide kada umru. Trik se sastojao u tome da što brže pognut trčiš, zabiješ se glavom u guzicu onog ispred sebe i dođeš do onih vrata. Najvažnije je bilo ne pasti. Mislim da oni koju su pali nisu preživjeli, ne znam što je s njima bilo, stvarno ne znam“ (Šojat-Kučić, 2014: 176).

Prisjećanjem na iskustva logora, Josip doktoru Romiću prenosi vlastita iskustva i osjećaje vezane uz traumu boravka u logoru. Razgovorom mu pokušava prenijeti bol i osjećaj nemoći prepričavajući mu iskustvo logora. Josip Matijević, kada je započeo s prisjećanjem iskustva logora, sjećanja su samo nastavljala navirati te je Josip time ponovno proživljavao mučenja koja je prolazio:

„Pitaju te koliko si srpske dece poklao, a ti kažeš da nisi dirnuo nijedno dijete, pa te oni razvale zube izbiju, rebra polome, lubanju razbiju. (...) Na kraju priznaš sve, potpišeš sve što ti daju“ (Šojat-Kučić, 2014: 177).

Matijević se, potaknut pitanjima doktora Romić, prisjeća svojih suboraca u logoru i osjećaja očaja, nemoći, tuge, ali i ljutnje za njihovu smrt:

„Zeko je bio retardiran, ubili su ga batinama. Kad su naredili neka sjednemo, on je ustao. 'Sedi, bre!' vikali su mu, (...) mlatili su ga kundacima, zatukli, a mi smo samo gledali. Bilo nas je preko tisuću u staji. Njih sedmorica ili osmorica. Gledali smo. Ništa nismo učinili“ (Šojat-Kučić, 2014: 177).

U svojim sjećanjima, Josip se prisjeća i mučenja kojima su bili podvrgnuti od strane srpske vojske. Prisjećanjem mučenja, Josip ponovno proživljava osjećaje boli batina i hladnoće. Josip se osvrće na nehumanost uvjeta u logorima:

„U životinje smo se pretvorili! (...) U Stajićevu su ljude ubijali batinama kada bi htjeli otići na zahod. (...) Zato sam počeo pisati niz nogavicu, srati dok sam imao što israti. Isto tako. U hlače. (...) Jeli smo kao životinje. Kada bi nam dali jesti. One kipuće čorbe u Nišu. Moraš pojesti u pet minuta, a usta ti gore od te vode obojene paprikom...“ (Šojat-Kučić, 2014: 192).

Josip se prisjeća kako su u logoru pomoću batina brojali dane i obilježavali blagdane:

„Na blagdane bi se samo dobilo na intenzitetu. Katoličke, osobito na katoličke blagdane, ali i pravoslavne. Na pravoslavne blagdane su nas tukli valjda iz čistoga javašluka: onako pripiti, siti, tukli su nas iz zabave (...) Kada su priznali Hrvatsku, bilo je najgore. Tri dana i tri noći su nas tukli, stvarno tukli.“ (Šojat-Kučić, 2014: 191).

Uz mučenja i batine, Josip se prisjećaj nehumanih uvjeta u logoru te se u svojim prisjećanjima osvrće i na medicinske probleme koje je imao u logoru, a čije posljedice i dalje osjeća.

„Bez anestezije mi je skalpelom otvorila to upaljeno, da gnoj iscuri. (...) Srušio sam se skoro od bola, zacrnjelo mi se pred očima. Onda mi je dala nekakvu mast i rekla neka mažem. Imao sam povišenu temperaturu, gorio sam iznutra“ (Šojat-Kučić, 2014: 222).

Josip se fizički osjeća slabo dok se prisjeća logora i tjelesno ponovno proživljava bolove logora:

„Vrtjelo mu se tada u glavi, jedva je stajao na nogama, pridržavali su ga. I sad mu se ponovno vrtjelo u glavi. Morao je, bio je prisiljen pridignuti se i zasjesti na radiator“ (Šojat-Kučić, 2014: 221).

Iako Josipa uz logor veže bol, tuga i osjećaj beznadnosti, ti osjećaji se mijenjaju otpuštanjem iz logora i povratkom u Osijek, gdje se u Josipu ponovno budi osjećaj nade za život te se prisjećanjem tog trenutka prisjeća i tog osjećaja zbog kojega mu naviru suze:

„Točno se mogao sjetiti, iznova osjetiti osjećaj koji ga je cijeloga obuzeo dok je u Nemetinu polako, kao da korača po mjesecu, silazio iz autobusa, među ljude koji su ih dočekali: novinare, vojnike, policajce. Svi su se grlili. (...) 'Na trgu u Osijeku dočekala nas je gomila ljudi, to je neopisivo, taj osjećaj.' Gospodin Matijević osjećao je kako mu suze klize niz obraze, suze koje nisu imale nikakve veze s dimom cigarete“ (Šojat-Kučić, 2014: 217).

Prikazi iz logora su najteža sjećanja s kojima se Josip Matijević mora suočiti jer u njima on nije ništa više nego životinja koja služi za iskaljivanje četničkog bijesa. Ta sjećanja su rane

koje su jako teške za izliječiti jer se pri izliječenju moraju iznova ponavljati, a ta sjećanja sadrže traume o kojima se ne govori.

5.4.3. Zaborav kao oslobođenje od traume

U romanu *Jom Kipur* pronalazimo modele zaborava kao šutnja, ignoriranje, prikrivanje, brisanja i promjenu funkcije. U romanu se prikazuje mehanizam zaboravljanja lika Josipa Matijevića koji je u svojem životu prošao kroz razne traume koje on u svojem životu pokušava zaboraviti, no one se neprestano vraćaju u obliku duhova, duša, koje ga posjećuju u snovima. Josip Matijević je nositelj sjećanja i traume koji svoje traume i demone, koji ga progone od rata, pokušava potisnuti i izbrisati iz svoga, ali i života njegovih bližnjih. Do krajnjeg otkrivanja dolazi tek u razgovoru s Grgurom Romićem koji Josipu dopušta da iznese svoje traume i mišljenja u količini i na način kako on to želi, bez ikakvog pritiska. Uz modele zaborava, u romanu su vidljivi i prikazi raznih oblika zaborava koji su kreirani kako bi se smanjio utjecaj traume na psihi pojedinca.

Prvi oblik zaborava koji se može uočiti je defanzivno i sudioničko zaboravljanje koje se iščitava iz Josipovih riječi o percepciji branitelja u društvu koje pokušava zaboraviti svako 'nedjelo' koje je netko počinio u ime društva te se defanzivno zaboravljanje može iščitati i šutnja o tijelima mrtvih i izgubljenih koje Srbi skrivaju te oni time pokušavaju obrisati te ljude iz postojanja ili im obrisati zasluge za obranu domovine:

„Činjenica da je na Ovčari grobnica već bila iskopana prije nego što će dovesti autobuse s ranjenicima iz bolnice i svima ostalima, da su nas logori čekali spremni, da su neki Vukovarci osvajačima trčali ususret kao da su ih oslobodili od nas koji smo ih branili i hranili, da nam preživjele branitelje sad hvataju na granicama kao pse zbog navodnih zločina (...), da su neki pozadinci taj naš pakao iskoristili kao dimnu zavjesu za vlastiti probitak i sramotno bogaćenje, da nas danas predstavljaju kao pijandure i luđake, kao profiterere koji su s dvadeset i nešto ili trideset otišli u mirovinu (...) Srde me huškači, mitomani s obje strane, Srbi koji znaju gdje su grobnice, a šute, prave se blesavi, Hrvati koji su iskoristili i pokrali domovinu u koju su se kleli“ (Šojat-Kučić, 2014: 265-266).

Defenzivno i suradničko zaboravljanje u tom romanu nisu poticali krivci rata, već društvo koje je branitelje odbacilo i napustilo nakon rata kada su oni najviše trebali pomoć. Društvo pokušava prebrisati percepciju branitelja kao heroje i zamijeniti je sa slikom branitelja kao alkoholičarima, nasilnicima i luđacima.

„Izokreću sve, pretvaraju nas u nakaze, pijandure, budale, kretene, koljače... Prišivaju nam zločine kao oznake srama, svode nas na zločin. Kao da smo svi zločinci koji su oko Knina palili kuće, klali starce... I to boli, doktore, strašno boli. Strašno je teško boriti se protiv mržnje, od koje ne možeš pobjeći ako te zatraže.“ (Šojat-Kučić, 2014: 266).

Selektivno zaboravljanje je oblik zaborava koji se u romanu manifestira u Josipovoj šutnji vezanima uz traume u logoru. Mučenja kroz koja su branitelji prolazili u logoru nisu laka za prisjećanje. To su tabu-teme ne samo zato što su vezana uz mučenje ljudi nego i zbog toga što otkrivaju događaje koji 'uništavaju' muškarčev pogled na sebe i percepciju društva njih kao muškarce.

„Bez anestezije mi je skalpelom otvorila to upaljeno, da gnoj iscuri. (...) Srušio sam se skoro od bola, zacrnjelo mi se pred očima. Onda mi je dala nekakvu mast i rekla neka mažem. Imao sam povišenu temperaturu, gorio sam iznutra“ (Šojat-Kučić, 2014: 222).

Uz zaborav traume logora, Josip se muči sa sjećanjem smrti prijatelja i suborca Crnog te pokušava zaboraviti taj događaj kako bi otklonio krivnju koju nosi jer je on preživio:

„Josip mu je htio reći da je plakao tijekom predaje, da nikad u životu nije tako plakao, nikad tako pomiješano, zbunjeno. Od tuge, nemoći, gnjeva, iznenadne samoće, izloženosti, obnaženosti, nemoći. Nije međutim više imao snage da otvori usta.“ (Šojat-Kučić, 2014: 165.)

Uz selektivno zaboravljanje vezano uz događaje u logoru, uočljivo je i terapeutsko zaboravljanje tih događaja iz logora jer Josip želi otkloniti utjecaj logora sa svoje psihe kako bi zacijelio i pokušao nastaviti sa svojim životom. Uz logor, Josip pokušava maknuti sa sebe utjecaj rata i izgubljenih suboraca i prijatelja. Terapeutskim zaboravom, Josip ne želi zaboraviti rat, već želi zaboraviti svoj osjećaj krivnje zbog preživljavanja rata kada njegovi prijatelji nisu.

“Granata je udarila u dvorište kroz koje smo se šuljali', rekao joj je. Objasnio joj je da se to da se tamo svakoga dana doista vodila bitka za svaku kuću da su se položaji

mijenjali iz sata u sat da su zvižducima određivali gdje su i to je bio jedini način. (...) 'Granata od sto dvadeset milimetara, mislim. Geler ga je pogodio.' 'U glavu, tu', podigao je ruku i prislonio dlan uz desnu sljepoočnicu“ (Šojat-Kuči, 2014: 48).

6. Zaključak

Cilj rada bio je analiza oblika pamćenja i zaborava koji se oblikuju u romanima Ivane Šojat u kojima se pripovijedaju priče pojedinaca, kolektiva i Drugih. Temeljna okosnica pamćenja i zaboravljanja u *Ezanu* je ispovijest i poučavanje pripovjedača Ibrahima koji sinu Deniz iznosi vlastitu povijest i iskustva koje je doživio kao pripadnik janjičara te se u tim iskustvima prisjeća turske Slavonije u Osmanskome Carstvu te se osvrće i na gubitak prvoga identiteta, jezika i kulture ulaskom u vojne redove Osmanskoga Carstva. Sudbina osječkih Folksdojčera temeljna je okosnica pamćenja i zaboravljanja u romanu *Unterstadt*. U romanu je prikazano kolektivno pamćenje stigmatizacije Folksdojčera za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata koje se temelji na iskustvenom pamćenju Katarinine bake Klare i prabake Viktorije te same Katarine koja komunikacijom s Jozefinom istražuje prošlost vlastite obitelji i na kraju otkriva obiteljske tajne koje su bile skrivene radi preživljavanja i potiskivanja traume. U *Ničijim sinovima* temeljna okosnica je pamćenja i zaboravljanja je komunikacijski pamćenje Drugog svjetskog rata i Domovinskoga rata usprkos pritisku društva na zaborav. Likovi u romanu razgovorom iznose vlastita iskustva rata i protive se nametnutom sjećanju sudbina domobrana, ustaša, Folksdojčera i hrvatskih branitelja te razgovorom iznose i traume rata. Temeljna okosnica pamćenja i zaboravljanja u romanu *Jom kipur* sudbina je hrvatskoga branitelja i pamćenje iskustva Domovinskoga rata te logora Stajicevo. Uz pamćenje rata i logora vezuju se sjećanja traume koje pripovjedač Josip Matijević pokušava umanjiti zaboravom. Ivana Šojat stvara romane koji se baziraju na realnim prikazima nošenja s traumama diktature, rata, logora i pogrešnih strana povijesti, a glavni i sporedni likovi prepuni su vrlina i mana kojima pokušavaju oformiti i očuvati ono što im ostaje nakon traume te pokušavaju vratiti vlastite živote. Glavni likovi pokušavaju sačuvati svoje ja tako da zaborave određene fragmente traume, no taj zaborav ima veliki utjecaj na njihovu okolinu te u nekim slučajevima i na sljedeću generaciju koja je ostavljena da se oformi bez svih informacija. Zaborav u romanima ima terapijsku i zaštitničku funkciju jer on štiti psihu pojedinca od traume prošlosti. *Ezan* tematizira traumu otkidanja od obitelji, preobraćenja u novu vjeru, jezik i kulturu te poticanje zaborava prve obitelji i identiteta. U romanu Ibrahim se u svojim prisjećanjima osvrće na osjećaj povezanosti sa Slavonijom kojoj je, dolaskom Osmanlija oduzeta sloboda i koja je iz toga razloga prisiljena trpjeti i prilagoditi se kako bi preživjela. Ibrahim svoju traumu tematizira i šticeanjem sina Deniza od svih zadaća i užitaka koji bi ga odvela u napast na ponavljanje Ibrahimovih zločina. Roman *Unterstadt* tematizira traumu osječkih Folksdojčera pod stigmom jugoslavenskoga režima. Kroz Katarinino i Klarino pripovijedanje ističe se progon,

stigmatiziranje pripadnika njemačke nacionalne manjine u poslijeratnom razdoblju. Nakon rata mnogi su osječki Nijemci, pa tako i Klara, ostali bez imovine i slobode te su protjerani u logore u kojima su preživljavali u nehumanim uvjetima. U *Ničijim sinovima* tematizira se trauma smrti prikazima sprovoda, karmina i posjeta grobova. Razgovorom bake Slavice i Marka iznose se traume gubitaka voljenih osoba. *Jom Kipur* tematizira traumu rata i mučenja u razgovoru psihijatra Grgura Romića i Josipa Matijevića koji iznosi vlastita iskustva za vrijeme rata. Sjećanjima pojedinaca na brojna traumatična iskustva iz vremena rata prikazani su položaji Drugih i njihov odnos s društvom. Iako su sjećanja na traume potresle psihu likova, oni tu traumu koriste za otkrivanje i oblikovanje vlastitoga ja. Definiranje traume i zaborava pridonosi potvrđivanju identiteta pojedinaca koji se razlikuje od percepcije društva.

7. Literatura

Književni predlošci:

1. Šojat-Kučić, Ivana. 2010. *Unterstadt*. Fraktura. Zaprešić.
2. Šojat-Kučić, Ivana. 2012. *Ničiji sinovi*. Fraktura. Zaprešić.
3. Šojat-Kučić, Ivana. 2014. *Jom Kipur*. Fraktura. Zaprešić.
4. Šojat-Kučić, Ivana. 2018. *Ezan*. Fraktura. Zagreb.

Citirana literatura:

1. Assmann, Aleida. 2011. *Duga sjenka prošlosti*. U: „Kultura sjećanja i politika povijesti“. Biblioteka XX. vek. Beograd.
2. Assmann, Aleida. 2018. *Oblici zaborava*. Biblioteka XX. vek. Beograd.
3. Assmann, Jan. 2006. *Kultura sjećanja*. U: „Kultura pamćenja i historija“, prir. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Golden Marketing-Tehnička knjiga. Zagreb. 49-61.
4. Babić, Dragutin. 2020. *Nijemci u Slavoniji: od suživota preko stigme do reafirmacije nacionalnog identiteta*. U: Sociologija i prostor, 58 (2020) 217 (2), 147-172.
5. Blažević, Robert. 2003. *Tribalna stigma i nacionalizam*. U: „Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci“. Rijeka. 24 (2), 795-804.
6. Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra. 2006. *Zašto pamćenje i sjećanje*. U: „Kultura pamćenja i historija“. Golden Marketing-Tehnička knjiga. Zagreb. 9-18.
7. Detoni-Dujmić, Dunja. 2011. *Lijepi prostori*. Naklada Ljevak. Zagreb.
8. Durić, Dejan. 2016. *Unterstadt Ivane Šojat-Kučić kao roman pamćenja*. U: „Riječki filološki dani“. Knj. 10. Ur. Lada Badurina. Filozofski fakultet u Rijeci. Rijeka. 205–220.
9. Durić, Dejan. 2018. *Između književnosti i pamćenje: prisjećanje zaboravljenoga*. Filozofski fakultet u Rijeci. Rijeka.
10. Durić, Dejan. 2018. *Potisnute povijesti: Unterstadt Ivane Šojat-Kučić*. U: „Između književnosti i pamćenja: prisjećanje zaboravljenoga“. Filozofski fakultet u Rijeci. Rijeka. 83-111.
11. Erll, Astrid. 2008. *Cultural Memory Studies: An Introduction*. U: „Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook“. Ur. A. Erll, A. Nünning. Berlin/New York, Walter de Gruyter. 1-13.
12. Erll, Astrid. 2011. *Memory in Culture*. Palgrave Macmillan Memory Studies. Palgrave Macmillan UK

13. François, Etienne. 2006. *Velike pripovijesti i lomovi brana sjećanja. Sjećanje na Drugi svjetski rat između nacionalizacije i univerzalizacije.* u: „Kultura pamćenja i historija“. Prir. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Golden Marketing-Tehnička knjiga. Zagreb. 221-235.
14. Geiger, Vladimir. 2012. *Tematiziranje povijesti njemačke manjine u suvremenoj hrvatskoj književnosti.* (u povodu romana Unterstadt Ivane Šojat-Kuči). *Scrinia Slavonica*, 12 (1), 385-394.
15. Gillis, R. John. 2006. *Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa.* U: „Kultura pamćenja i historija“. Prir. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Golden Marketing-Tehnička knjiga. Zagreb. 169-191.
16. Lachmann, Renate. 2002. *Phantasia / Memoria / Rhetorica.* Matica hrvatska. Zagreb.
17. Matić, Vilim. 1999. *Utvrđivanje granica početkom 18. stoljeća.* *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 5. Osijek. 241.-256.
18. Nora, Pierre. 2006. *Između pamćenja i historije. Problematika mjesta.* U: „Kultura pamćenja i historija“. Prir. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Golden Marketing-Tehnička knjiga. Zagreb. 21-45.
19. Preljević, Vahidin. 2005. *Kulturno pamćenje, identitet i književnost.* *Razlika/Differance*, 10, Tuzla, 121–132
20. Sabljčić, Jakov; Varga Oswald, Tina, 2016. *Cultural Memory in the Novel Unterstadt by Ivana Šojat-Kuči.* // *LLCE*, 3, 2; 110-126 doi:10.1515/llce - 2016 – 0013
21. Sundhaussen, Holm. 2006. *Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, dekonstrukcija i nova konstrukcija „sjećanja“ i mitova.* U: „Kultura pamćenja i historija“. Prir. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Golden Marketing-Tehnička knjiga. Zagreb. 239-285.

Internetski izvori:

1. Jurak, Dragan. 2015. *Ivana Šojat: Jom Kipur.* Moderna vremena. Preuzeto s: <https://mvinfo.hr/clanak/ivana-ojat-kuci-jom-kipur> (stranica posjećena: 10. kolovoza 2021.)
2. Muhoberac, Mira. 2019. *Poziv na istinu i čovječnost.* *Vijenac* 654. Preuzeto s: <https://www.matica.hr/vijenac/654/poziv-na-istinu-i-covjecnost-28897/> (stranica posjećena: 26. svibnja 2021.)

3. *Pamćenje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Preuzeto s: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=46352> (stranica posjećena: 26. svibnja 2021.)
4. Sablić Tomić, Helena. 2010. *Ivana Šojat-Kući: Unterstadt*. Moderna vremena. Preuzeto s: <http://www.mvinfo.hr/clanak/ivana-ojat-kuci-unterstadt> (stranica posjećena: 26. svibnja 2021.)
5. Sabljčić, Jakov. 2013. *Prokletstvo tuge*. Kolo 6. Matica hrvatska. Preuzeto s: <https://www.matica.hr/kolo/408/prokletstvo-tuge-23161/> (stranica posjećena: 21. lipnja 2021.)
6. *Sulejman II. Kanuni*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Preuzeto s: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58713> (stranica posjećena: 28 svibnja 2021.)
7. Šojat, Ivana. Biografija. Besplatne elektroničke knjige. Preuzeto s: https://elektronickeknjige.com/autor/sojat-kuci-ivana/?gclid=CjwKCAjwgbLzBRBsEiwAXVIygOfw13WrNhAglIWHWn3QJI6C9f3n7SDswrTElnY1V0-KkT6klo7R35BoCBTAQAvD_BwE (stranica posjećena: 26. svibnja 2021.)
8. Šojat, Ivana. Biografija. Fraktura. Preuzeto s: <https://fraktura.hr/autori/ivana-sojat> (stranica posjećena: 26. svibnja 2021.)
9. Šojat, Ivana. *Unterstadt*. Fraktura. Preuzeto s: <https://fraktura.hr/unterstadt-1.html> (stranica posjećena: 26. svibnja 2021.)
10. Vujić, Perica. 2010. *Prikaz knjige: Unterstadt*. *Essehist*, 2 (2), 98-99. preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/184683>. (stranica posjećena: 26. svibnja 2021.)
11. Vukomir, Mateja. 2019. *Ezan: naše priče izviru iz tuđih priča, čak i kada toga nismo svjesni*. *Ziher.hr*. Preuzeto s: <https://www.ziher.hr/ezan-ivana-sojat-recenzija/> (stranica posjećena: 10. kolovoza 2021.)
12. *Zaboravljanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Preuzeto s: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66631> (stranica posjećena: 26. svibnja 2021.)